

Хмельницький національний університет

Гуманітарно-педагогічний факультет

Кафедра української філології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

ЛЕКСИЧНІ ЯВИЩА ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Галузь знань 01 Освіта / Педагогіка

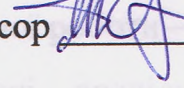
Спеціальність 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями)

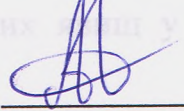
Предметна спеціальність 014.01 Середня освіта. Українська мова і література

Освітня програма Середня освіта (Українська мова і література)

Шифр КвР СОУмз.024043.01.01.00

Здобувачка II курсу групи СОУмз-24-1 Анастасія ГОРОДЕЦЬКА

Керівник доктор філологічних наук, професор Михайло
ТОРЧИНСЬКИЙ

До захисту допускаю:
завідувач кафедри української філології Анатолій ЯНЧИШИН

Хмельницький 2025

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет гуманітарно-педагогічний
Кафедра української філології
Рівень вищої освіти магістр
Галузь знань 01 Освіта /Педагогіка
Спеціальність 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями)
Предметна спеціальність/
Спеціалізація 014.01 Середня освіта (Українська мова і література)
Освітня програма Середня освіта (Українська мова і література)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри української філології

Анатолій ЯНЧИШИН

17 жовтня 2024 року

ЗАВДАННЯ**НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ****ГОРОДЕЦЬКІЙ АНАСТАСІЇ ОЛЕКСАНРІВНІ**

1. Тема роботи: «Лексичні явища як об'єкт вивчення на уроках рідної мови у закладах загальної середньої освіти».

Керівник роботи – Торчинський Михайло Миколайович, доктор філологічних наук, професор.

Затверджено наказом ректора університету від 25 серпня 2025 року № 65.

2. Термін подання студентом завершеної роботи – грудень 2025 року.

3. Вихідні дані до роботи. Сучасні дослідження з лексикології потребують систематизації та практичного переосмислення, що зумовлює оновлення методики вивчення лексичних явищ у шкільному курсі рідної мови.

4. Зміст пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити):

- з'ясування сутності й типології лексичних явищ у сучасній українській мові;
- характеристика основних етапів дослідження лексичних явищ у вітчизняному мовознавстві;
- аналіз основних теоретичних положень з лексикології, які подаються у шкільних підручниках;
- аналіз системи вправ і завдань для опрацювання лексичних явищ на уроках рідної мови;
- розроблення оновленої методики вивчення лексичних явищ у ЗЗСО;
- перевірка ефективності запропонованої методики на основі педагогічного експерименту.

5. Графічного матеріалу немає.

6. Консультанти розділів кваліфікаційної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
	Немає		

7. Дата видачі завдання – 17 жовтня 2024 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва розділу кваліфікаційної роботи	Термін виконання	Примітка
1	Обрання теми кваліфікаційної роботи	вересень 2024 року	
2	Опрацювання наукової літератури з теми дослідження	вересень 2024 року	
3	Збирання матеріалу, його первинна наукова інтерпретація	вересень-листопад 2024 року	

4	Написання першого розділу кваліфікаційної роботи	грудень 2024 – квітень 2025 року	
5	Апробування результатів дослідження шляхом здійснення публікації у збірниках наукових праць та участі у конференціях	січень, квітень, вересень 2025 року	
6	Написання другого розділу кваліфікаційної роботи	травень-вересень 2025 року	
7	Написання «попереднього» варіанту кваліфікаційної роботи	жовтень-листопад 2025 року	
8	Попередній захист кваліфікаційної роботи	листопад 2025 року	
9	Остаточне завершення кваліфікаційної роботи	грудень 2025 року	
10	Подача кваліфікаційної роботи на кафедру	грудень 2025 року	

Здобувач

Анастасія ГОРОДЕЦЬКА

Керівник кваліфікаційної роботи

Михайло ТОРЧИНСЬКИЙ

Автор

Анастасія ГОРОДЕЦЬКА

АНОТАЦІЯ

Тема роботи – «Лексичні явища як об’єкт вивчення на уроках рідної мови у закладах загальної середньої освіти». Автор – Анастасія ГОРОДЕЦЬКА. Науковий керівник – Михайло ТОРЧИНСЬКИЙ. Обсяг кваліфікаційної роботи – 80 сторінок. Робота містить 75 джерел посилання.

Ключові слова: лексичні явища, лексикологія, шкільний курс української мови, лексична компетентність, методика навчання, система вправ, мовна особистість, інноваційні підходи, компетентнісний підхід.

Об’єкт дослідження – процес вивчення лексичних явищ у шкільному курсі рідної мови в закладах загальної середньої освіти, а **предмет** – оновлена методика опрацювання лексичних явищ у шкільному курсі української мови.

Мета роботи – комплексне вивчення лексичних явищ як складника мовної системи української мови та обґрунтування науково-методичних засад їх вивчення в закладах загальної середньої освіти; розроблення й упровадження ефективної оновленої методики навчання, яка сприятиме формуванню лексичної, мовної і комунікативної компетентностей учнів у межах сучасної парадигми мовної освіти.

У роботі з’ясовано сутність і типологію лексичних явищ, схарактеризовано основні етапи їх вивчення у вітчизняному мовознавстві, визначено місце курсу лексикології в змісті шкільної мовної освіти. Проаналізовано теоретичні відомості з лексикології, представлені у чинних підручниках, а також систему вправ і завдань, що використовуються для формування лексичної та мовної компетентностей здобувачів освіти.

Запропоновано оновлену методику вивчення лексичних явищ у ЗЗСО, яка передбачає трансформацію теоретичного матеріалу, удосконалену систему практичних завдань та варіативні форми роботи. Ефективність методики підтверджено результатами педагогічного експерименту.

Автор _____ Анастасія ГОРОДЕЦЬКА

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Лексичні явища в українській мові: сутність і типологія.....	8
1.2. Історія вивчення лексичних явищ.....	15
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИЧНИХ ЯВИЩ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ РІДНОЇ МОВИ.....	27
2.1. Мета і завдання вивчення курсу лексикології у закладах загальної середньої освіти.....	27
2.2. Основні теоретичні відомості з лексикології.....	31
2.3. Система вправ і завдань з лексикології.....	40
РОЗДІЛ 3. ОНОВЛЕНА МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИЧНИХ ЯВИЩ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	48
3.1. Трансформація теоретичного матеріалу.....	48
3.2. Оновлена система практичних завдань.....	54
3.3. Ефективність запропонованої методики вивчення лексичних явищ у шкільному курсі рідної мови.....	64
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	73

ВСТУП

У сучасній лінгводидактиці спостерігається підвищений інтерес до мовної освіти, зокрема до формування лексичної компетентності в учнів. Лексичні явища як складова частина мовної системи відіграють важливу роль у розвитку комунікативної компетентності здобувачів освіти, адже саме вони забезпечують точність, виразність і гнучкість мовлення. Проте шкільна практика засвідчує, що вивчення лексикологічного матеріалу часто зводиться до формального засвоєння термінів без належного розуміння значень, функцій і контекстів уживання лексичних одиниць.

Питання лексичних явищ та їх методичного опрацювання розглядалися в працях Л. А. Лисиченко, Л. А. Юрчук, Л. Г. Скрипник, Л. І. Мацько, Л. І. Шевченко, Л. О. Родніної, М. І. Пентиліук, Н. Д. Бабич, С. Я. Єрмоленко [20, с. 42–48] та інших дослідників. У роботах зазначених учених висвітлено різні аспекти лексикології як мовознавчої науки та деякі шляхи її шкільної інтерпретації. Водночас практична методика вивчення лексичних явищ у сучасному освітньому просторі ще потребує оновлення з урахуванням компетентнісного підходу та інтеграції міжпредметних знань.

Отже, **актуальність обраної теми** зумовлюється потребою осмислення та вдосконалення методичних засад вивчення лексичних явищ на уроках рідної мови, що є запорукою ефективної мовної освіти, формування загальнокультурної та комунікативної компетентностей учнів у відповідності до вимог Нової української школи. Водночас практична методика вивчення лексичних явищ у сучасному освітньому просторі ще потребує оновлення з урахуванням компетентнісного підходу та інтеграції міжпредметних знань.

Метою дослідження є комплексний аналіз лексичних явищ як складника мовної системи української мови та обґрунтування науково-методичних засад їх вивчення в закладах загальної середньої освіти; розроблення й упровадження ефективної оновленої методики навчання, яка сприятиме

формуванню лексичної, мовної і комунікативної компетентностей учнів у межах сучасної парадигми мовної освіти.

Досягнення сформульованої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати сутність і типологію лексичних явищ у сучасній українській мові;
- схарактеризувати основні етапи дослідження лексичних явищ у вітчизняному мовознавстві;
- визначити мету й завдання вивчення лексикології в шкільному курсі рідної мови;
- проаналізувати основні теоретичні положення з лексикології, які подаються у шкільних підручниках;
- розробити систему вправ і завдань для опрацювання лексичних явищ на уроках рідної мови;
- запропонувати оновлену методику вивчення лексичних явищ у ЗЗСО;
- оцінити ефективність запропонованої методики на основі педагогічного експерименту.

Об'єкт дослідження – процес вивчення лексичних явищ у шкільному курсі рідної мови в закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – оновлена методика опрацювання лексичних явищ у шкільному курсі української мови.

Джерельною базою для наукової роботи стали підручники з української мови для 5–11 класів закладів загальної середньої освіти; чинні освітні програми та Державний стандарт базової середньої освіти; науково-методичні праці з лексикології та методики її викладання; результати опитувань і спостережень, проведених під час роботи у школі; освітні електронні платформи («Всеосвіта», «На Урок», «EdEra»), які містять інтерактивні вправи з лексикології.

У дослідженні використано такі **методи** дослідження: *теоретичні*: *аналіз* науково-лінгвістичних, психолого-педагогічних і методичних джерел з

проблеми вивчення лексичних явищ, *синтез* для формування узагальнених висновків про сутність і типологію лексичних явищ, *порівняння* різних наукових підходів до вивчення лексики, *узагальнення* теоретичних і практичних напрацювань учених-методистів, *класифікація* лексичних явищ за їхніми семантико-стилістичними ознаками; *лінгвістичні*: *описовий* (для виявлення, систематизації та характеристики лексичних явищ), *семантичний аналіз* (для дослідження значень лексичних одиниць, їхніх відтінків і зв'язків у межах тематичних груп), *порівняльний метод* (для зіставлення подачі лексичних явищ у різних підручниках та програмах), *контекстуальний аналіз* (для вивчення функціонування слів у текстах навчального характеру); *педагогічні (емпіричні)*: *педагогічне спостереження* (для вивчення рівня активності, пізнавального інтересу та засвоєння учнями лексичного матеріалу), *анкетування* (з метою визначення ставлення учнів і вчителів до проблеми вивчення лексики), *тестування* (для перевірки рівня сформованості лексичних знань, умінь і навичок), *педагогічний експеримент* (проведений з метою перевірки ефективності запропонованої оновленої методики вивчення лексичних явищ), *узагальнення результатів* (для інтерпретації отриманих даних і визначення ефективності експериментальної роботи).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі здійснено спробу удосконалити методику вивчення лексичних явищ у шкільному курсі української мови шляхом поєднання традиційних та інтерактивних форм навчання, а також розроблено оновлену систему вправ з урахуванням компетентнісного підходу.

Теоретичне значення роботи полягає в узагальненні наукових підходів до класифікації та вивчення лексичних явищ у шкільному курсі мови, а також у формуванні теоретичних засад їх ефективного опрацювання в умовах сучасної освіти.

Практичне значення отриманих результатів наукової роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані вчителями-словесниками при розробленні уроків, інтерактивних завдань і вправ з лексикології, а також у підготовці навчально-методичних посібників для закладів загальної середньої освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні положення наукового дослідження були викладені у статтях «Інноваційні методи вивчення лексичних явищ у шкільному курсі рідної мови» [21, с. 31–37], «Модернізація навчального матеріалу з лексикології в контексті НУШ» [22, с. 42–48], «Особливості вивчення лексичних явищ у закладах загальної середньої освіти» [23, с. 48–55] та озвучені у виступах на п'яти студентських науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури (75 позицій). Загальний обсяг роботи становить 80 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Лексичні явища в українській мові: сутність і типологія

Лексика як рівень мовної системи є одним із найбільш відкритих і динамічних її компонентів. Саме в лексиці найяскравіше відображається мовна еволюція, суспільні зміни, впливи інших культур і внутрішні тенденції розвитку національного мовлення. Лексичні явища – це складні мовні процеси, які охоплюють функціонування, зміну, взаємодію та розвиток словникового фонду мови. Вони є об'єктом дослідження не лише лексикології, а й стилістики, психолінгвістики, соціолінгвістики та методики викладання мови, оскільки їхній аналіз дозволяє виявити закономірності використання слова в мовленні, його значення, стилістичні, експресивні та функціональні характеристики [2, с. 15].

Під лексичним явищем зазвичай розуміють таке мовне утворення або процес, який виявляється у словниковому складі мови й характеризується певною мовною функцією, структурною організацією та семантичним наповненням. Лексичні явища не є ізольованими об'єктами – вони тісно пов'язані між собою і становлять єдину систему, в якій кожен елемент функціонує відповідно до свого місця у загальній структурі мови. Наприклад, явища синонімії, антонімії, омонімії чи паронімії формуються у взаємодії значень і контекстів, і лише в контекстуальному вживанні слово «оживає», проявляє повноту своєї семантики [3, с. 21].

В українській мові як у розвиненій національній мові лексика має багатогранну структуру. Вона включає слова різного походження, функціонального призначення, стилістичного забарвлення. Така складність лексичної системи зумовлює наявність численних явищ, пов'язаних із семантичними відтінками слів, варіативністю їхнього вживання, стилістичною нормою, соціальною маркованістю тощо. Кожне лексичне явище – це відображення певного мовного процесу або наслідок взаємодії

лексичних одиниць на рівні значення, форми, функції чи історії походження [4, с. 89].

Описуючи типологію лексичних явищ, дослідники часто намагаються знайти системні зв'язки між ними, зокрема вивчити природу і способи реалізації семантичних зв'язків між словами. У цьому контексті важливим є поняття лексико-семантичного поля, яке охоплює групу слів, що пов'язані між собою спільністю значення, але мають відмінності у відтінках, сфері вживання, стилістичному навантаженні. Це поле формує певну когнітивну структуру, через яку носій мови сприймає і описує дійсність [3, с. 23].

Змістове наповнення лексичних явищ відображає не лише мову, а й ментальність носія, адже значення слова ніколи не є абсолютно об'єктивним – воно формується через призму національного досвіду, культури, історії. Саме через лексичний рівень мови передаються ті смисли, які не завжди доступні на граматичному чи фонетичному рівнях. В українській мові, наприклад, велику роль відіграють слова з емоційно-оцінним забарвленням, що свідчить про високу чуттєвість українського мовлення і його глибоко образну природу [4, с. 41].

Окреме місце в лексичній системі займають фразеологічні одиниці – стійкі словосполучення, які виступають як цілісні мовні знаки. Їхня складність полягає в тому, що значення фразеологізмів часто не можна вивести зі значення окремих слів. У цьому проявляється ще одна грань лексичних явищ – синергія змісту, яка виникає у процесі мовленнєвого функціонування складових елементів [4, с. 92].

У педагогічному контексті розуміння природи лексичних явищ має прикладне значення, оскільки воно формує в учнів вміння точно й виразно висловлювати думки, свідомо добирати мовні засоби, дотримуватись норм мовлення. Якщо учень усвідомлює, що одне слово може мати кілька значень залежно від контексту, що не всі слова доречні в певній ситуації, що

стилістичне забарвлення визначає характер мовлення, – це означає, що сформовано мовленнєву компетентність на лексичному рівні [6, с. 51].

У структурі лексичних явищ важливо виокремити процеси, пов'язані зі зміною значень слів. Полісемія як здатність одного слова мати кілька значень є прикладом живої, гнучкої природи мови. Це явище є однією з основних причин виникнення різноманітних тлумачень мовленнєвих одиниць у різних контекстах. Полісемічні слова збагачують мову, роблять її виразнішою, відкривають широкі можливості для художнього, публіцистичного та емоційно-оціненого мовлення. Наприклад, слово «ключ» в українській мові може означати як засіб для відмикання замків, так і джерело води, що виникає з землі, або ж вирішальний момент у ситуації – це засвідчує, що значення слова формується не тільки за логікою, а й за емоційно-культурною моделлю національної свідомості [3, с. 25].

Разом із полісемією слід розглядати і явище омонімії – коли слова мають однакову звукову форму, але зовсім різне значення. На перший погляд, омоніми можуть викликати труднощі в мовленні, особливо для дітей і мовців, які опановують українську мову як другу. Проте насправді ці явища не заважають розумінню – навпаки, вони загострюють увагу до контексту, сприяють розвитку критичного та асоціативного мислення. Омонімія – не лише лінгвістичне явище, а й соціокультурний феномен, оскільки пов'язана з багатозначністю у сприйнятті світу та поліфонією мовних значень [3, с. 93].

Синонімія як лексичне явище також є важливим елементом мовної системи. Вона дає змогу реалізувати стилістичні функції, варіювати мовлення залежно від контексту, адресата, мети висловлювання. Синоніми не є абсолютними аналогами – між ними завжди існують відтінки значення, інтонаційне забарвлення, емоційна тональність. У мовленні людина часто обирає слова не лише з огляду на значення, а й відповідно до стилю, власного мовного досвіду, естетичного чуття. Наприклад, слова «дім», «оселя», «хата» мають схожі денотативні значення, однак відрізняються за стилістикою,

сферою вживання і культурною конотацією. Такий вибір зумовлює глибше розуміння того, як лексичні одиниці впливають на сприйняття тексту, на його інтонаційну цілісність і навіть на емоційний стан читача або слухача [5, с. 4].

Антонімія – ще одне значуще явище, яке функціонує не лише як засіб контрасту, а й як інструмент логічного мислення, протиставлення понять, створення динаміки в тексті. Антоніми формують семантичну опозицію, завдяки якій можна точніше описувати явища, події, риси характеру. У навчальному процесі антоніми дають змогу формувати у школярів навички аналітичного мислення, вміння узагальнювати та класифікувати інформацію. Вони не лише підвищують мовну культуру, а й сприяють розвитку здатності до аргументації, до мислення за принципом порівняння, що є основою наукового світогляду [6, с. 52].

Лексика мови також зазнає змін під впливом соціальних факторів. Неологізми, професіоналізми, жаргонізми та діалектизми з'являються або зникають, модифікуються в межах суспільного мовлення. Неологізми є реакцією мови на нові явища в житті, технологіях, науці, культурі. Вони демонструють відкритість мовної системи, її чутливість до змін і здатність адаптуватися до нових реалій. Жаргонізми, навпаки, мають тенденцію до відокремлення, вони відображають мовну субкультуру певної групи, часто слугують засобом ідентифікації, маркують межі «свого» й «чужого». У шкільній практиці важливо навчати учнів розрізняти такі типи лексики, розуміти їхнє походження, сферу застосування, оцінювати доречність у мовленнєвій ситуації [2, с. 27].

Суттєве місце в структурі лексичних явищ посідає запозичена лексика, що виникає внаслідок мовних контактів. Протягом історії українська мова взаємодіяла з польською, німецькою, французькою, англійською та іншими мовами, і кожна з них залишила слід у її словниковому складі. Запозичення не лише поповнюють лексику, а й часто стають каталізаторами лексико-семантичних змін. Часто таке слово зазнає семантичної трансформації – воно

адаптується до нової мовної системи, розширює або звужує своє значення, змінює стилістичну маркованість. Сучасна українська мова активно запозичує лексику з англійської, що зумовлено глобалізацією, розвитком інформаційних технологій і масової культури. Ці слова виконують функцію маркерів новизни, престижності, а іноді й експресивності [4, с. 94].

Водночас значною є роль архаїзмів та історизмів, які віддзеркалюють минулі етапи розвитку мови й культури. Вони рідко використовуються в сучасному мовленні, але активно функціонують у художніх текстах, історичних дослідженнях, публіцистиці, де слугують засобом стилізації, надають текстам колориту та глибини. Архаїзми не є мертвими словами – у відповідному контексті вони «оживають», передають емоційну та ідейну насиченість епохи. Знання про такі одиниці збагачує мовну картину світу учнів, дозволяє глибше розуміти українську класику, що є основою формування гуманітарної освіченості [6, с. 6].

Паралельно із застарілою лексикою важливо звернути увагу й на діалектну лексику як на частину мовної картини світу. Українські діалекти мають давню історію, і хоча у ХХ ст. домінування літературної мови призвело до часткового відступу діалектів, вони й досі зберігаються в усному мовленні. Діалектизми відображають специфіку побуту, менталітету, географічного середовища і водночас зберігають у собі архаїчні форми, які вже зникли із загальнонародної мови. Вивчення таких лексичних одиниць у школі не повинно бути ігнорованим, адже вони формують мовну толерантність, історичну пам'ять та культурну самосвідомість [7, с. 55].

Усі лексичні явища, незалежно від їхнього походження, структури чи функції, об'єднує одне – вони є елементами мовної системи, яка динамічно розвивається. Мова – не застигла конструкція, а постійно змінюваний процес, у якому лексика реагує на соціальні, культурні, політичні та технологічні виклики. У цьому розумінні важливо розглядати лексичні явища не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими мовними рівнями – фонетичним,

морфологічним, синтаксичним, прагматичним. Тільки так можна досягти повного розуміння механізмів функціонування мови як системи [3, с. 28].

Важливо також враховувати роль лексичних явищ у контексті лінгвокультурології, яка підкреслює зв'язок мови з культурою. У кожному слові закладено не лише об'єктивну реальність, а й духовну, емоційну, символічну. Саме через лексичні одиниці передаються базові уявлення про світ, мораль, традицію. Наприклад, національно-марковані лексеми типу «вишиванка», «дідусь», «оберіг», «світлиця» несуть не лише денотативне, а й культурно-символічне навантаження. Ці слова активізують емоційну пам'ять носія мови, формують його етнічну ідентичність і внутрішню причетність до культурного коду [2, с. 29].

У мовній свідомості носія української мови лексичні явища відіграють роль не просто механізму передавання інформації, а й інструменту інтерпретації світу. Лексичні одиниці закодовують не лише конкретні предмети, дії чи ознаки, а й ціннісні орієнтири, емоційні реакції, національні пріоритети. Власне через лексику в мові виявляються такі поняття, як ментальність, мовна картина світу, аксіологічна домінанта. Наприклад, поняття «рідна мова» в українському контексті має значно глибший зміст, ніж просто «мова, якою спілкуються з дитинства» – воно просякнуте історичним досвідом, боротьбою за збереження національної ідентичності, що відрізняє українську мовну ситуацію від багатьох інших [6, с. 5].

У контексті педагогіки важливо усвідомлювати, що знання лексичних явищ не може бути самоціллю. Лексика має вивчатися як жива, багатовимірна структура, яка відображає суспільні реалії, формує мовленнєві навички та критичне мислення школярів. На уроках української мови варто створювати умови для занурення учнів у мовне середовище, де вони не просто вивчають значення слів, а й аналізують їх функціонування в текстах, контекстах, мовних ситуаціях. Це вимагає комплексного підходу, що поєднує

лінгвістичну теорію, культурологічну практику й креативне мовленнєве використання [7, с. 58].

Особливої уваги потребує також урахування індивідуального лексичного запасу учнів, їхнього рівня мовного досвіду. Шкільна практика має будуватися на принципі особистісно-орієнтованого підходу: через добір текстів, проблемних питань, мовних завдань – навчати не лише аналізу слова, а й уміння користуватися ним у мовленні. Важливо навчити дитину «чути» слово, помічати його стилістичне навантаження, відчувати межі доречності, емоційного забарвлення, соціальної релевантності. Через такі завдання формується не просто мовна компетентність, а цілісна мовна особистість, здатна ефективно й етично спілкуватися в суспільстві [2, с. 30].

Отже, лексичні явища – це не лише системні мовні одиниці, а складна й багатовимірна сфера мовної діяльності, що відображає як внутрішню структуру мови, так і зовнішній соціокультурний простір. Їхня типологія охоплює полісемію, омонімію, синонімію, антонімію, історизми, неологізми, діалектизми, запозичення, які формують динамічну й живу картину лексичної системи. Розуміння цих явищ є необхідним не лише для лінгвіста, а й для учителя-словесника, який має прищепити учням чуття слова, розвинути мовленнєве мислення та навички культурного мовлення. Саме завдяки глибокому розумінню лексики та її функціонування вдається формувати в учнів стійкий інтерес до мови як до живого, змінного, але системного організму.

У результаті теоретичного аналізу було встановлено, що лексичні явища становлять один із найважливіших складників системи української мови, безпосередньо пов'язаний з комунікативною функцією мовлення, мовною динамікою та культурно-історичним розвитком народу. Їхня сутність виявляється передусім у тій багатоманітності форм, структур і значень, яку лексика здатна відображати у процесі мовної діяльності.

Поняття «лексичне явище» не є однорідним або вузько обмеженим: воно охоплює широкий спектр одиниць і процесів, що функціонують у межах словникового складу мови. Вивчення лексичних явищ включає аналіз не лише окремих слів як номінативних одиниць, а й явищ полісемії, синонімії, омонімії, антонімії, фразеологізмів, лексичних запозичень, архаїзмів, діалектизмів тощо. Це підтверджує думку, що лексика – це гнучка, жива система, яка водночас зберігає історичну спадкоємність і відкривається до нових впливів та інтерпретацій.

Типологія лексичних явищ відбиває не лише внутрішні структурні закономірності мови, але й позамовні чинники – соціальні, культурні, психологічні, прагматичні. Таке розуміння є особливо цінним у межах сучасної лінгвістичної парадигми, що тяжіє до інтеграції з іншими науками про людину. Класифікація лексичних явищ за походженням, функціональними ознаками, стилістичним навантаженням чи сферою вживання є інструментом, що дозволяє не лише систематизувати знання, але й пояснити динаміку розвитку мови в реальному комунікативному середовищі.

Отже, дослідження сутності й типології лексичних явищ становить базову теоретичну платформу для розуміння як загальних закономірностей функціонування української мови, так і специфіки її навчання в закладах загальної середньої освіти. У педагогічному вимірі це знання дає змогу формувати у здобувачів освіти повноцінну мовну й мовленнєву компетентність, розвивати відчуття стилістичної доречності, естетичної виразності та мовної культури загалом.

1.2. Історія вивчення лексичних явищ

Історія наукового вивчення лексичних явищ в українській мові бере свій початок ще з XIX ст., коли сформувались основи українського мовознавства

як окремої науки. Перші спроби осмислення лексичної системи були безпосередньо пов'язані з розвитком філології, етнографії та народознавства, що сприяло формуванню уявлень про народну мову як джерело національної ідентичності. Уже в працях Івана Котляревського та Тараса Шевченка, хоч і художніх за формою, ми бачимо глибоке інтуїтивне відчуття мовної лексичної системи, її варіативності, багатозначності, діалектного розмаїття [2, с. 62].

Наукова розробка проблем лексики розпочинається з фундаментальних праць Олексія Синявського, Івана Огієнка, Василя Сімовича, які ще в першій половині ХХ ст. заклали методологічні засади дослідження лексичного складу української мови. Вони зосередили увагу на вивченні народної мови, фіксації діалектних одиниць, укладанні словників, аналізі синоніміки, фразеології та лексичної семантики. Праці цих учених і досі залишаються важливими джерелами не лише для істориків мови, а й для сучасної педагогіки, адже дають уявлення про етапи розвитку мовної норми, шляхи формування літературної лексики, культурні впливи на лексику [4, с. 58].

У другій половині ХХ ст. спостерігається активне розширення сфери вивчення лексики завдяки системному підходу, який поєднував структурну лінгвістику, семантику, стилістику та лексикографію. Значну роль у розвитку науки про лексику відіграли дослідження О. Пономаріва, В. Русанівського, І. Ковалика, М. Пилинського, які не лише описували словниковий склад української мови, а й намагалися окреслити його функціонально-семантичні межі, виявити закономірності оновлення лексики в умовах соціокультурних змін [7, с. 94].

Особливої уваги заслуговує праця Івана Ковалика «Вчення про словотвір» (1958–1961), яка стала теоретичним підґрунтям для вивчення словотвірних і лексичних процесів в українській мові. У цій роботі комплексно систематизовано основні явища деривації, надано їх наукову класифікацію, розмежовано поняття багатозначності, омонімії, синонімії, а

також досліджено емоційно-експресивні властивості лексичних одиниць [7, с. 73].

Із 1990-х років у зв'язку з відродженням державності України посилюється інтерес до національно маркованої лексики, архаїзмів, запозичень, діалектизмів, фразеології, а також до впливу англomовного середовища на українську мову. Це викликало хвилю досліджень, присвячених аналізу мовної політики, мовної варіативності, тенденцій до нормалізації та стандартизації сучасної лексики. Праці Н. Клименко, Л. Мацько, Л. Паламарчук, Т. Ткаченка зосереджені на оновленні лексикологічного апарату, впровадженні новітніх методів аналізу та розвитку методики викладання лексики в середній школі [3, с. 7].

У сучасному мовознавстві важливе місце займають роботи, що поєднують лексикологію з когнітивною лінгвістикою. Зокрема, дослідники звертаються до аналізу мовної картини світу, лексичних засобів вираження ментальних концептів, культурно зумовленої семантики. Це відкриває нові горизонти у вивченні лексичних явищ – не лише як мовних одиниць, а як засобів відображення національного світогляду, цінностей, ментальних установок. Такі підходи все частіше реалізуються і в педагогічній практиці, що свідчить про інтеграцію лінгвістичної теорії з навчальним процесом [7, с. 99].

Важливо зазначити, що лексика як предмет вивчення у шкільному курсі української мови завжди мала дидактичний акцент. У методичних посібниках 60–90-х років ХХ ст. (автори – М. Пентиліук, С. Караман) акцент робився на засвоєнні нормативної лексики, уникненні варваризмів, кальок, надмірного вживання діалектизмів. Сучасні ж методики акцентують не лише на правильності, а й на функціональності вживання лексичних одиниць, розвитку мовленнєвої компетентності, критичного мислення учнів у контексті лексичних варіантів [10, с. 88].

Отже, історія вивчення лексичних явищ в українському мовознавстві відзначається поступовим переходом від описового до функціонально-комунікативного підходу. Сьогодні лексичні явища розглядаються не лише як об'єкти суто лінгвістичного аналізу, а як основа мовної освіти, засіб формування національної свідомості, інструмент пізнання культурного й соціального світу. Цей підхід має бути покладений в основу сучасної методики навчання рідної мови в закладах загальної середньої освіти, що й зумовлює актуальність дослідження в рамках цієї роботи.

На зламі XX–XXI століть в українському мовознавстві помітно посилюється інтерес до системного та динамічного аналізу лексики. У цей період сформувались нові підходи до тлумачення лексичних явищ, що поєднували класичні традиції з інноваційними ідеями функціональної лінгвістики, когнітивної науки, семіотики, комунікативної лінгвістики. У центрі уваги дослідників опинилися не лише одиниці словникового складу як такі, а й способи їх функціонування у текстах різних стилів, процеси лексичного оновлення, прагматичні та стилістичні параметри вживання слів, а також роль лексичних засобів у формуванні мовної картини світу [2, с. 59].

У контексті сучасної лінгвістики важливим чинником аналізу лексичних явищ стала інтеграція поняття лексеми як носія якості ідентичності культури. У працях сучасних дослідників (Н. Бабич, О. Сербенська, О. Тараненко) відзначається, що лексика є не просто інструментом номінації, а й ключовим чинником відображення національного менталітету, колективного досвіду та історичної пам'яті. Згідно з цим підходом, вивчення лексики переходить із площини суто граматичної у площину когнітивно-семіотичну, тобто досліджується у взаємозв'язку з мисленням, культурою, світоглядом [3, с.93].

Від 2010-х років простежується чітка тенденція до міждисциплінарного вивчення лексичних явищ, зокрема на стику мовознавства, психології, соціології, культурології та педагогіки. Це дає змогу не лише поглибити розуміння внутрішньої структури лексики, а й дослідити її зв'язок із

соціальними реаліями, зокрема в умовах глобалізації, цифровізації та гібридних інформаційних процесів. Зокрема, лексика сучасної української мови розглядається як засіб репрезентації соціальних ідентичностей (гендерних, вікових, етнічних), як носій ідеологем, мемів, емоційної експресії [14, с. 122].

Новим і перспективним напрямом стало вивчення медіалексики – лексичних одиниць, що активно функціонують у сфері масової комунікації. Дослідники звертають увагу на динаміку появи й поширення нових термінів, на особливості мовного маніпулювання, а також на специфіку інтерпретації лексичних одиниць у різних жанрах ЗМІ. Такі роботи, як монографія Т. Кобченко «Лексика медійного дискурсу» або статті Н. Сидоренко про мовну агресію в новинних текстах, демонструють глибоку залежність лексики від типу комунікативної ситуації й соціальних контекстів [7, с. 65].

Окремої уваги заслуговують праці, присвячені лексичним інноваціям у дитячому та юнацькому середовищі. У дослідженнях Л. Мацько і Т. Яценко висвітлюється специфіка молодіжного сленгу, жаргону, інтернет-лексики, що формується в умовах активного впливу соціальних мереж і глобальних трендів. Хоча частина такої лексики носить маргінальний характер, її вивчення має виняткове значення для шкільної педагогіки, оскільки дозволяє виявляти мовні уподобання підлітків, розуміти їхню комунікативну поведінку та використовувати актуальні лексичні одиниці як ресурс для мовного розвитку учнів [4, с. 77].

Паралельно продовжується робота над укладанням і вдосконаленням тлумачних, синонімічних, етимологічних, перекладних та фразеологічних словників української мови. Ці лексикони стали не лише джерелом для академічних досліджень, а й дієвим засобом викладання мови в закладах освіти. Особливо вагомими вважаються «Словник української мови» в 11 томах, «Великий тлумачний словник сучасної української мови» за редакцією В. Бусела, а також фразеологічні словники О. Мельничука. Аналіз

вміщених у них лексичних одиниць дає змогу відтворити тенденції розвитку лексики, зокрема вплив іншомовних джерел, повернення архаїчних форм, появу семантичних інновацій [2, с. 99].

Історія вивчення лексичних явищ також тісно пов'язана з процесом унормування мови. За радянських часів дослідження лексики нерідко обмежувалися ідеологічними рамками: частина слів вилучалась з офіційного слововжитку, інші ж, навпаки, насаджувались як «мовна норма». Лише з початком 1990-х років стало можливим повернення до повноцінного й об'єктивного аналізу лексичних явищ, з урахуванням історичного, культурного та соціального контексту їх функціонування [3, с. 84]. Сьогодні лексикологи мають змогу відновлювати забуті або витіснені одиниці, критично оцінювати процеси мовної стандартизації та формувати нове бачення мовної норми – динамічної, адаптивної, демократичної.

У підсумку варто підкреслити, що історія дослідження лексичних явищ – це не лише розвиток теоретичних знань, а й процес постійної взаємодії науки з практикою. Успішне викладання лексики у школі, формування мовної особистості учня, виховання лінгвістичної чутливості – усе це ґрунтується на наукових розробках у сфері лексикології. Тому розуміння етапів становлення цієї науки є ключем до створення ефективної, сучасної методики навчання української мови як рідної.

Одним із визначальних етапів у розвитку вивчення лексичних явищ в Україні стало становлення української національної філології у другій половині XIX століття. У цей період праці П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, О. Потебні заклали основи не лише в дослідженні української мови, а й у спробах окреслити атрибути її лексичного складу. Особливо важливою вважається спадщина О. Потебні, який першим розглядав слово не лише як одиницю мови, а як категорію мислення й етнокультурного досвіду. Саме О. Потебня запровадив ідею «внутрішньої форми слова», що стала базисом подальших когнітивних лінгвістичних досліджень [2, с. 117].

У ХХ ст. українська лексикологія пережила складний період. Після утворення УНР і подальшої радянської інкорпорації розвиток мовознавства був підпорядкований ідеологічним вимогам. Утім, попри обмеження, саме в цей час були укладені одні з наймасштабніших лексичних праць – наприклад, як уже відзначалось, «Словник української мови» в 11 томах, видання якого тривало з 1970 по 1980 роки [4, с. 6]. Це видання стало одним із найважливіших досягнень української академічної лексикографії, хоча й мало певні ідеологічні обмеження: частину національно забарвлених лексем було вилучено, а вплив російської мови відчувався на рівні нормативних рішень.

Разом із тим, у 1960–1980-х роках вийшли важливі наукові праці, що описували лексичні одиниці як структурний компонент мови. Зокрема, у працях О. Мельничука, В. Русанівського простежувалося прагнення класифікувати лексику за семантичними, стилістичними, функціональними характеристиками [7, с. 42]. Увага зверталася не лише на словниковий склад сучасної української мови, а й на історичні зміни в лексиці, питання діалектного впливу, соціального варіювання слів, темп змін у словниковому складі.

Наразі спостерігаємо значне зростання інтересу до питань динаміки лексичного складу – змін, які зумовлюються як внутрішньомовними процесами, так і зовнішніми чинниками (соціальними, політичними, технологічними). Дослідження в цьому напрямі ведуться у двох основних площинах: по-перше, лексикологи аналізують появу нових одиниць, їхнє функціональне навантаження й темпи проникнення в усі шари мовлення; по-друге, ведеться вивчення процесів витіснення або маргіналізації певної лексики, зокрема архаїзмів, діалектизмів, застарілих термінів [10, с. 110].

Особливої актуальності набули роботи, присвячені лексичній експресії – ролі емоційно-оцінної лексики у формуванні суспільної думки, у публіцистиці, політичному дискурсі, рекламі. У цих дослідженнях лексичні

явища розглядаються як маркери не тільки мовних процесів, а й психологічних та соціокультурних трансформацій [12, с. 67].

Також помітним є зростання зацікавлення історією запозичень. Зокрема, мовознавці Ю. Шевельов, Л. Масенко та інші акцентують на хвилях запозичення іншомовної лексики у ХХ ст., зокрема германізмів, англіцизмів, що мали неоднаковий вплив на структуру сучасного українського лексикону [13, с. 15].

Таким чином, історія вивчення лексичних явищ в українському мовознавстві – це багатовекторний процес, який включає етапи стихійного накопичення знань, періоди наукового осмислення й систематизації, а також сучасний етап функціонального, семіотичного й соціокультурного аналізу лексичних одиниць. Цей розвиток засвідчує не лише багатство української лексичної системи, а й тісний зв'язок лексики з національним самовираженням і культурним поступом.

Особливу роль у становленні сучасного погляду на лексичні явища відіграли мовознавчі школи, що сформувалися у ХХ ст. Зокрема, Київська і Львівська школи української лінгвістики зробили вагомий внесок у вивчення лексики як системного явища. Так, представники київської школи М. Жовтобрюх, І. Ковалик, Н. Бабич вивчали лексичну структуру української мови в контексті її історичного розвитку, функціональних стилів, варіативності слововживання [3, с. 134]. Їхні дослідження стали основою для подальшої розробки дидактичних принципів викладання лексики в школі.

Період 1960–1980-х років позначився інтенсивним розвитком теоретичної лексикології. Було опубліковано низку праць, які заклали підвалини сучасної наукової термінології в галузі лексики. Такі дослідники, як І. Ковалик, Л. Скрипник, М. Пилинська, вивчали проблеми словотворення, семантичної структури слова, проблеми лексичної полісемії та омонімії, словникового складу сучасної української мови [4, с. 59]. Під впливом структурної лінгвістики в цей період було зроблено спроби застосувати

математичні моделі до опису лексичної системи мови, зокрема в рамках так званого семного аналізу.

Окремої уваги заслуговує внесок української діаспори у справу дослідження лексичних явищ. Праці Юрія Шевельова стали неперевершеним джерелом для осмислення глибинних процесів, які відбувалися в українському словнику протягом віків. Його «Історична фонологія української мови» та численні есеї про мовну ситуацію в Україні, хоч і не присвячені безпосередньо лексикології, містять глибокі спостереження щодо взаємодії лексики та фонетичних змін, про вплив інших мов на словниковий склад української [72, с. 212].

У 1990-х роках, після здобуття Україною незалежності, у мовознавстві з'явилися нові пріоритети: акцент змістився на дослідження національної мовної ідентичності, культурного коду в лексиці, а також на відновлення і популяризацію питомих українських слів, витіснених або маргіналізованих раніше. Почали активно досліджуватися питання мовної норми, варіативності, стилістичної доречності, соціолінгвістичних маркерів лексем [6, с. 33].

Особливо інтенсивно почали вивчатися лексичні інновації – слова, які з'являються в результаті розвитку суспільства, науки, технологій, зміни політичної ситуації. Наприклад, лексеми на кшталт «євромайдан», «айтішник», «меседж», «таргетинг» стали предметом аналізу як із точки зору формального складу, так і в контексті семантичних зрушень, лексичної деривації та запозичень [9, с. 101]. Дослідники на кшталт О. Тараненка та Л. Масенко наголошували на необхідності не просто описувати ці явища, а інтегрувати їх у систему навчання української мови у школі та ЗВО, адже мова активно реагує на соціокультурні зрушення.

Крім того, у пострадянській період особливо актуальним стало вивчення проблеми екології мови, тобто питання про збереження чистоти української лексики в умовах глобалізації, інформаційної експансії, зокрема

англіцизації. Це явище, з одного боку, сприяє оновленню словникового складу, а з іншого – несе загрозу втрати питомих слів, які не мають усталених еквівалентів у молодшого покоління носіїв [18, с. 88].

У ХХІ ст. вивчення лексичних явищ відбувається з позицій міждисциплінарності. Важливу роль почали відігравати не лише лінгвістичні, а й когнітивні, психологічні, соціологічні підходи до аналізу лексики. Зокрема, на перший план виходить когнітивна лінгвістика, яка досліджує, як у свідомості мовця формуються лексичні значення, як слово функціонує в ментальній картині світу, як формуються стійкі словесні структури – концепти, фрейми, сценарії [73, с. 113].

Не менш актуальними стали дослідження з прикладної лексикології – створення електронних словників, лексикографічних баз даних, корпусів української мови. Ці ресурси дозволяють вивчати лексику в широкому масштабі, використовуючи інструменти цифрової обробки текстів, що сприяє побудові більш точних і вичерпних моделей опису словникового складу [14, с. 27].

Таким чином, історія вивчення лексичних явищ демонструє послідовний розвиток як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях. Від перших спроб упорядкування словникового складу – до складних багаторівневих класифікацій та когнітивних моделей: цей шлях відображає не тільки зростання наукового потенціалу українського мовознавства, а й поглиблення розуміння ролі слова в комунікації, культурі та освіті.

Варто звернути увагу й на те, що розвиток української лексикології тісно пов'язаний із загальними процесами лінгвістичної науки у світі. Парадигми дослідження лексичних явищ еволюціонували від традиційних описових методів до системного, структурного, а згодом і функціонального підходів. Особливо помітною ця зміна стала у другій половині ХХ ст., коли виникли нові наукові напрямки, такі як семантика, прагматика, корпусна лінгвістика, які розширили рамки розуміння словникового складу мови.

Паралельно з цим в Україні формувалися власні концепції, які враховували специфіку національної мови, її історичний шлях та культурний контекст.

У контексті історії лексичних явищ слід також згадати вплив соціально-політичних факторів на словниковий склад української мови. Періоди русифікації та радянської мовної політики позначилися на викривленні і пригніченні національної лексики, масовому запозиченні лексем з російської мови, що зумовило мовні зсуви і виклики для збереження мовної ідентичності. Вчені-лінгвісти впродовж другої половини ХХ ст. активно займалися описом, документуванням та відновленням національної лексики, що стало важливою складовою мовної реабілітації [15, с. 78].

Останні десятиліття ознаменувалися появою нових дослідницьких напрямів, таких як психолінгвістика та нейролінгвістика, які розглядають лексичні явища з позицій взаємодії мозку і мови. Дослідники вивчають, як відбувається запам'ятовування, відтворення та забування лексичних одиниць, що має безпосереднє значення для освітнього процесу [18, с. 122]. Ці відкриття стимулюють подальше вдосконалення методик викладання рідної мови, роблячи їх більш ефективними і гуманними.

Особливу роль у вивченні лексичних явищ відіграють сучасні технології. Створення цифрових корпусів текстів, програм для автоматичного аналізу лексики, штучний інтелект відкривають нові можливості для дослідників. За допомогою таких інструментів можна виявляти закономірності слововживання, відслідковувати динаміку лексичних змін у реальному часі, що є особливо важливим для мовознавців і педагогів, які працюють над оновленням шкільних програм.

Отже, історія вивчення лексичних явищ в українській мові – це складний і багатогранний процес, що відображає не лише наукові здобутки окремих поколінь мовознавців, а й загальноісторичні події, культурні трансформації та технологічний прогрес. Цей розвиток є безперервним, і сучасна

лексикологія все більше інтегрує міждисциплінарні підходи для глибшого розуміння природи лексичних явищ і їхньої ролі в житті мовного співтовариства.

Історія вивчення лексичних явищ в українському мовознавстві демонструє глибоку послідовність і динамічний розвиток, зумовлений як внутрішніми науковими пошуками, так і зовнішніми історико-соціальними факторами. Від перших спроб опису словникового складу у працях О. Потебні до міждисциплінарних досліджень сучасності – шлях осмислення лексики в українській лінгвістиці пройшов через етапи описової, структурної, функціональної та когнітивної парадигм. Упродовж ХХ ст. українські мовознавці, незважаючи на ідеологічні обмеження, змогли закласти фундамент для повноцінного аналізу лексичних систем, класифікації лексем і розвитку лексикографії. Окрему роль відіграла українська діаспора, яка зберігала й розвивала лексичні традиції, що зазнали пригнічення в межах радянської мовної політики. Водночас незалежність України відкрила нові перспективи для вивчення лексики як маркера національної ідентичності, зосередивши увагу на лексичних інноваціях, динаміці змін, впливі глобалізаційних процесів та запозиченнях.

Сучасний етап розвитку лексикології характеризується інтеграцією новітніх підходів, що сприяє більш точному і глибокому аналізу словникового складу. Вивчення лексичних явищ нині має не лише теоретичне, а й прикладне значення, оскільки прямо впливає на ефективність методики навчання української мови в школах.

Отже, історико-науковий аналіз лексичних явищ є невід'ємним складником сучасної філологічної освіти та мовознавства, що закладає підґрунтя для подальших досліджень і педагогічного впровадження результатів у навчальну практику.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИЧНИХ ЯВИЩ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ РІДНОЇ МОВИ

2.1. Мета й завдання вивчення курсу лексикології в закладах загальної середньої освіти

Оволодіти всіма аспектами мови та її багатством на практиці досить важко, тому доречно пригадати вислів «*Вік живи – вік учись*». Необхідно не лише знати мову, а й уміло використовувати її як інструмент у журналістській діяльності, що приходить із часом та практикою [38, с. 4].

Лексика (від грец. *λεξικόν* – «словесний») – це сукупність слів мови, її словниковий запас. Вона охоплює слова різного походження, стилістичного забарвлення та сфери вживання. Вивчення системних взаємозв'язків між словами, їх групування за значенням, походженням та стилістичною належністю перебуває в компетенції лексикології.

Окремі питання лексикології досліджують спеціальні галузі, такі як:

семасіологія – наука про значення слів, їхню багатозначність, омоніми, синоніми, пароніми та антоніми;

етимологія – наука про походження слів та їхнє первісне значення;

ономастика – вчення про власні назви, до якого входять топоніміка (про власні географічні назви), гідроніміка (про назви водних об'єктів), антропоніміка (про власні імена людей) та інші напрямки.

Збиранням, систематизацією та описом слів у словниках займається лексикографія [38, с. 5].

Слово є головною одиницею лексикології зокрема та мови загалом. Воно – основна функціональна та семантична одиниця, яка складається з одного або кількох звуків, має відтворювану форму й самостійне значення, а також слугує будівельним матеріалом для речення. Кожне слово має форму (звукову оболонку) та зміст (значення), які тісно пов'язані між собою.

Лексичне значення слова – це історично сформована у свідомості людей співвіднесеність слова з певним предметом, явищем чи дією.

Крім поняття «слово», у лексикології використовують і термін «лексема». Якщо слово – це конкретна мовна одиниця, то лексема – це абстрактна одиниця, яка об'єднує всі форми та значення слова. Наприклад, у реченні «Хлопчик хлопчику шепоче» є три слова, але лише дві лексеми: «хлопчик» і «шепотіти» [9, с. 4–6].

У мові всі слова можна поділити на три основні групи за значенням: **повнозначні, службові та вигуківі.**

Повнозначні слова називають поняття, вони завжди мають реальний зміст – лексичне значення. До них належать такі частини мови, як іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова та прислівники (наприклад: *тиждень, вирішальний, четверо, весь, перемагати, вдумливо*).

Службові слова (прийменники, сполучники, частки) не мають власного лексичного значення, оскільки вони не позначають конкретних понять. Їхня роль полягає в передачі граматичних відносин між повнозначними словами (*в, бо, хай*).

Вигуківі слова виконують суто емоційно-експресивну функцію і не мають ні лексичного, ні граматичного значення (*ой, ну*).

Лексичне значення слова формується не лише через відношення звукового комплексу до предмета чи явища, а й під впливом позамовних та внутрішньомовних факторів. Саме тому в мовознавстві говорять про семантичну структуру слова, тобто про компоненти значення (семи), які дозволяють розрізняти значення багатозначних слів. Наприклад, слово «учитель» складається з таких сем: «людина, яка вчить» і «освічена людина».

Чим більш загальне слово, тим менше в нього семантичних компонентів. Зі зростанням конкретності слова збільшується змістовність його значення. Наприклад:

- *їжа – те, що їдять і п'ють;*

- *продукти харчування – їжа у вигляді конкретних продуктів;*
- *страва – приготовані продукти харчування;*
- *борщ – рідка страва з буряків, капусти, картоплі та моркви з приправами [39, с. 5–9].*

Цей приклад показує, що кожне наступне слово вбирає попереднє значення, але при цьому відбувається конкретизація та звуження змісту завдяки появі нових сем.

Методика сучасного викладання лексикології акцентує увагу на практичній спрямованості уроку: формуванні комунікативних умінь, удосконаленні мовленнєвої компетенції на основі вже відомих лексем [17].

Уроки лексикології пропонують вивчати слова з огляду на: їхнє смислове значення, місце в лексичній системі, походження, вживаність, сферу застосування та експресивно-стилістичне забарвлення [46].

Курс лексикології пов'язує лексику з іншими мовними рівнями: граматику, фонетику, словотвором, стилістикою. Така міждисциплінарна інтеграція сприяє формуванню системного мовленнєвого бачення в учнів [1].

Хоча словникова робота й лексикологія зосереджені на спільному об'єкті – слові, мета лексикології – не просто збагачення лексичного запасу, а глибоке усвідомлення слова як «одиниці лексичної системи» [1].

Основні цілі вивчення лексикології у школі – формування наукового світогляду, зокрема усвідомлення слова і фразеологізму, розвиток семантичного бачення та вміння встановлювати семантичні зв'язки між словами, а також виховання любові до рідної мови [47].

Практичні завдання курсу представлені на рис. 2.1.

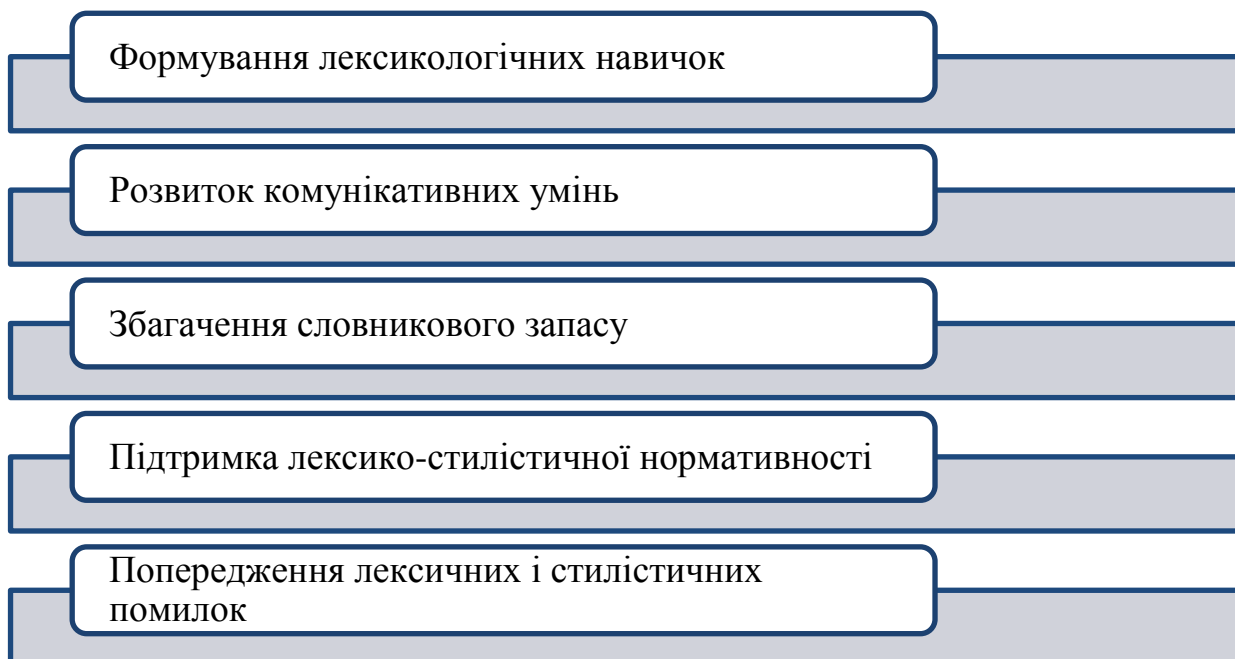

Рис. 2.1. Лексикологічні навички та комунікативні уміння [39]

Курс лексикології є фундаментом для розвитку комунікативної компетентності, адже слово як конструктивна одиниця мови – це інструмент для реалізації мовленнєвої мети, встановлення соціального контакту, самовираження [46].

Етапи засвоєння лексико-семантичного матеріалу включають: сприйняття слова, його осмислення, запам'ятовування, а потім активне введення у власне мовлення (активізація) [37, с. 12–18].

Програми шкільного курсу лексикології передбачають послідовне ознайомлення учнів із поняттями: лексичне значення, однозначні / багатозначні слова, пряме й переносне значення, омоніми, синоніми, антоніми, словникова помилка, типи лексики за стилістичним і сферним забарвленням (активна / пасивна, діалектна, професійна тощо) [17].

У старших класах (10–11) зазначене поглиблене вивчення доповнюється поняттями мовної надмірності (наприклад тавтології), усталеної лексики, паронімів. Учні працюють із різноманітними спеціальними словниками (синонімів, антонімів, омонімів, паронімів), що забезпечує глибоке розуміння різних лексичних явищ і їх нормативного вжитку [1, с. 35].

Як бачимо, курс лексикології в загальноосвітній школі виконує не лише пізнавальну, а й практичну функцію. Він сприяє формуванню мовної культури учнів, розвитку їхньої здатності до точного та адекватного вираження думок, усвідомленого використання слів у різних стилістичних та комунікативних ситуаціях. Послідовне й систематичне вивчення лексичних явищ дозволяє учням не тільки збагачувати словниковий запас, а й розвивати аналітичне мислення, вміння встановлювати смислові зв'язки між словами та виразами, що є важливим компонентом мовної компетентності.

Таким чином, ефективне засвоєння лексикологічного матеріалу забезпечується поєднанням теоретичного навчання з практичними завданнями, активним використанням словників і різноманітних лексичних вправ, що спрямовані на розвиток лексико-комунікативних навичок учнів. Такий підхід формує у школярів цілісне розуміння української мови як системи та готує їх до подальшого успішного мовленнєвого й навчального розвитку.

2.2. Основні теоретичні відомості з лексикології

Лексичне значення слова є основним аспектом його функціонування в мові. Воно визначає, яку інформацію несе слово, і є основою для побудови речень та висловлювань. Лексичне значення може бути однозначним та багатозначним. Слова, які мають одне лексичне значення, називаються однозначними (наприклад: *небо*). Слова, які мають два або більше лексичних значень, називаються багатозначними (наприклад: *голова* (*голова людини, голова колгоспу* і т. д.) [32, с. 108–110].

Омоніми – це слова, які мають однакову форму, але різне значення. Вони можуть бути однаковими за написанням та вимовою або лише за одним з цих аспектів [74, с. 3–5].

Омонімія має певну схожість із багатозначністю, проте за значенням і походженням це різні явища. При багатозначності всі переносні значення слова пов'язані з його основним, прямим значенням. Наприклад, слово «ключ» може означати: меблевий або технічний предмет для відкривання замків; основний момент або засіб розв'язання якоїсь проблеми.

У випадку омонімів такої смислової спорідненості між значеннями немає. Наприклад, «рак» – водний організм або хвороба людини.

У словниках багатозначні слова подаються в одній словниковій статті, де зазначені всі значення, тоді як кожен омонім має окрему статтю. Наприклад, багатозначне слово «світло» може означати: природне або штучне освітлення; яскравість; знання або просвітлення; символ добра.

Омоніми, такі як «коса», можуть мати різні значення залежно від контексту: «коса» – піщаний мис, «коса» – заплетене волосся дівчини або жінки, «коса» – знаряддя для косіння трави.

Омонімія поділяється на словотвірну, морфологічну, синтаксичну та лексичну.

Словотвірні омоніми виникають, коли збігаються звучання та написання слів, утворених від різних основ однаковими способами. Наприклад, *виступ* – це 1) дія, що означає «виступати» (*виступ артиста*) або 2) опуклість на поверхні (*виступ на стіні*). У першому випадку слово утворилось від дієслова «виступати», а в другому – означає фізичну властивість.

Морфологічні омоніми з'являються при збігу форм слів під час словозміни. Наприклад, «*грає*» може бути формою дієслова «грати» у третій особі однини та частиною іменника «грає» у значенні «той, хто грає».

Синтаксичні омоніми виникають при збігу звучання окремого слова та словосполучення. Наприклад, «*в колі*» – слово та вираз «*в колі*» (група людей), «*в ділі*» – слово та вираз «*в ділі*» (дія) [38, с. 12–15].

Багатозначність і омонімія відрізняються семантичними зв'язками між значеннями та способом подання у словниках: багатозначні слова мають

взаємопов'язані значення, тоді як омоніми – це різні слова з однаковою формою, але незалежними значеннями.

Пароніми – це слова, які звучать або пишуться схоже, але мають різне значення. Вони можуть бути джерелом лексичних помилок [54, с. 12–15]. Наприклад, слова «покажчик» (написи або позначки, що вказують напрям руху) і «показник» (ознака чогось, дані про результати діяльності) відрізняються лише кількома літерами, але мають різні значення. Інший приклад: «веліти» означає наказувати або вимагати, тоді як «воліти» – хотіти, бажати [37, с.12–15].

З точки зору словотвірного складу пароніми поділяють на дві групи:

однокореневі відрізняються лише префіксами або суфіксами. Наприклад, «трав'яний» – зроблений із трав, або приготований з трав, і «трав'янистий» – схожий на траву, зарослий травою; «викривати» – виявляти щось приховане, показувати негативне, і «розкривати» – розмикати, знімати покриття, допомагати усвідомити; «дільниця» – адміністративна або виробнича одиниця, а «ділянка» – земельна площа або сфера діяльності; «гнівливий» – схильний до гніву, «гнівний» – просякнутий гнівом; [39 с.28].

різнокореневі мають корені, які звучать подібно, але походять із різних основ. Наприклад, «бювет» – будівля над мінеральним джерелом для пиття води і «кювет» – водостічна канава; «пломінь» – полум'я і «промінь» – світлова смуга, що виходить із джерела світла; або слова, утворені за однаковими словотвірними моделями від схожих коренів: «досвідчений» – людина з великим життєвим досвідом і «освічений» – людина, яка здобула глибокі знання; «гамувати» – зменшувати прояв чогось, заспокоювати і «тамувати» – стримувати, зупиняти плин або рух; «додолу» – на землю і «додому» – у свій дім або до сім'ї [39, с.28].

За лексичним значенням пароніми поділяються на *синонімічні*, тобто ті, що близькі за смислом, але мають відмінності в уживанні. Наприклад,

«важкий» – той, що має велику вагу або несе труднощі, і «тяжкий» – важкий, позбавлений легкості, потребує великих зусиль; «хиткий» – нестійкий, який хитається або непостійний у поглядах, і «хибкий» – ненадійний, гнучкий, нестійкий; «радити» – давати пораду або пропозицію щодо дій і «раяти» – розмовне слово з тим же значенням; «бучний» – пишний, галасливий і «гучний» – дзвінкий, голосний, відомий; «привабливий» – гарний, заманливий і «принадний» – той, що викликає замилювання, сильний потяг до себе [39, с.28].

Синоніми – це слова, які мають схоже або ідентичне значення, але можуть відрізнятися за стилістичним забарвленням, емоційною оцінкою або вживаністю. Типи синонімів – лексичні, морфологічні, синтаксичні, словотвірні, фразеологічні.

Лексичні синоніми відображають основне значення слова, наприклад, «худий» – «сухорлявий», «тонкий» або «міжнародний» – «інтернаціональний», «світовий», «всесвітній».

Фразеологічні синоніми передають подібний смисл у сталій словосполучній формі: «за тридев'ять земель» і «у тридев'ятому царстві», «куди ворон кісток не заносить» і «не близький світ, де Макар телят пасе» [38, с. 34].

Існують також фонетичні синоніми, де відмінності стосуються вимови або написання, наприклад: «вмовити» – «умовити», «іржа» – «ржа», «ймовірний» – «імовірний», «посміхатися» – «посміхатись», «знов» – «знову».

Словотвірні синоніми мають близьке значення, але різняться словотвірними елементами: «солодкуватий» – «солодкавий», «хитрити» – «хитрувати», «купатися» – «купці», «купоньки», «купочки».

Синтаксичні синоніми відрізняються граматичною конструкцією: «як тільки прийшов» – «коли прийшов», «прийшовши»; «з метою надання» – «для надання»; «внаслідок хвороби» – «через хворобу» [33, с. 33–35].

Сукупність усіх мовних одиниць із близьким значенням формують синонімічний ряд. Наприклад, слова «працювати» можуть утворювати ряд із «робити», «трудитися», «творити», «гарувати» або зневажливо – «партачити», «партолити», «капарити», а також фразеологічні вирази – «не покладати рук», «мозолити руки», «набивати мозолі» [38, с. 34–35].

У межах синонімічного ряду виділяють домінанту – один компонент, який є стилістично нейтральним і максимально близьким за значенням до інших членів ряду.

Лексичні синоніми класифікуються за кількома ознаками. Семантичні синоніми (значеннєві, поняттєві, ідеографічні) відрізняються лише відтінками значення. Стилiстичні синоніми характеризуються закріпленістю за певним стилем і наявністю емоційного забарвлення. Семантико-стилiстичні синоніми поєднують відмінності як у значенні, так і у стилістичному використанні, забезпечуючи більш точне передавання смислу у мовленні.

Антоніми – це слова, які мають протилежне значення. Синоніми та антоніми збагачують мову, дозволяючи точніше виражати думки та емоції [54, с. 7–12], наприклад, «день» – «ніч», «рівний» – «кривий», «щедрий» – «скупий», «дружити» – «ворогувати», «потай» – «відкрито». Існують і градуальні антоніми, між якими можливі проміжні ланки; такі проміжні значення називають мезонімами, наприклад, «вгорі» – «посередині» – «внизу».

Антоніми класифікують за структурою. Різнокореневі, або лексичні антоніми, мають різні корені: «вперед» – «назад», «піднімати» – «опускати», «глибокий» – «мілкий». Однокореневі, або словотвірні антоніми, утворюються за допомогою префіксів, що надають протилежного значення: «воля» – «неволя», «моральний» – «аморальний», «входити» – «виходити», «одягатися» – «роздягатися», «імпорт» – «експорт» [38, с. 44–46].

За мовним використанням антоніми поділяють на загальномовні, які закріплені у словниках і є частиною системи мови, наприклад: «розквіт» – «занепад», «багатий» – «бідний», «рішучий» – «стриманий», та мовленнєві, які виникають у конкретному контексті: «Час пролітає з реактивним свистом. Жонглоє будень святістю і свинством» (Л. Костенко).

Не всі слова можуть утворювати антонімічні пари: це не стосується власних назв, числівників або іменників із конкретним значенням, наприклад, «кімната» чи «виделка». Винятки можливі, наприклад, «перший» – «останній» або «свій» – «чужий».

На основі антонімів будуються стилістичні фігури. Антитеза – це навмисне протиставлення понять для виділення їхніх відмінностей: «Тінь чорна стрімко падає униз – То білий голуб так злітає вгору» (Л. Костенко) [24, с. 45]; «Як пізно ми серця свої спинили! ... Як роз'єдали рано ми вуста!» (Є. Плужник) [39, с. 46].

На антонімії також базується оксиморон – поєднання протилежних за змістом понять, яке створює нове смислове явище: «без надії сподіватися», «крижаний вогонь», «страшно гарний», «бідний багач», «говорити мовчки». Приклади із літератури: «Звідтіль ми пішли, звідтіль, Де тісно – самому, а двом – просторо, Навишпінках за нами, навишпінках Йшло наозирці щасливе горе» (І. Драч), а в публіцистиці та ЗМІ: «Проблема нової-старої влади», «Вільне рабство українських жінок», «Старий-новий Генпрокурор» [39, с. 46].

Близьким до антонімії явищем є конверсиви – слова, що описують одну й ту саму ситуацію з точки зору різних учасників: «кидати» – «ловити», «запитання» – «відповідь», «здобувати» – «втрачати», «ховати» – «знаходити», «програвати» – «вигравати». [39, с. 46].

Інший різновид – прагматичні антоніми, які не позначають абсолютних протилежностей, а вказують на поняття, що регулярно протиставляються в мовленні: «батьки» – «діти», «душа» – «тіло», «рай» – «пекло».

Особливим типом антонімії є енантіосемія, коли одне слово має протилежні значення: «*позичити комусь грошей*» – «*позичити в когось грошей*», «*прослухати промову*» – уважно слухати або зовсім не чути, «*зійти*» – підніматися на гору і спускатися з гори, «*герой*» – у прямому сенсі та як невдаха [39, с. 46].

Використання антонімів у навчальному процесі сприяє розвитку аналітичного мислення учнів, умінню порівнювати та співвідносити поняття, що є важливим компонентом комунікативної та мовленнєвої компетентності.

Застосування антонімів у школі допомагає учням засвоювати принципи семантичної організації лексики, розуміти відтінки значення слів, а також розвивати вміння будувати логічно зрозумілі висловлювання.

Вивчення антонімів передбачає ознайомлення з різними їхніми типами та способами утворення, що дає змогу школярам краще орієнтуватися в словниковому багатстві рідної мови.

У результаті систематичне засвоєння антонімів формує у школярів не лише знання про протилежні поняття, а й здатність використовувати їх для точного, виразного й образного мовлення.

Фразеологізми – це сталий вираз, значення якого не можна вивести зі значень окремих слів, що його складають. Фразеологізми відображають культурні та історичні особливості мови [29, с. 45–50].

Фразеологізми збагачують мову, надають їй образності, емоційної виразності та стилістичної насиченості, вони виконують не лише комунікативну, а й естетичну функцію в мовленні.

Важливим аспектом вивчення фразеологізмів є їхня класифікація за різними ознаками. Наприклад, за значенням і функцією вони поділяються на номінативні, описові, оцінні та експресивні. Номінативні фразеологізми виконують роль позначення предметів, явищ або дій: «*тримати язик за зубами*», «*підняти на ноги*», описові передають характеристики предметів або явищ: «*як дві краплі води*», «*бігти як вітер*», оцінні відображають оцінку

ситуації чи дії: *«з рук геть пішло»*, *«тримати марку»*, а експресивні виражають емоційне ставлення мовця: *«вилізти на голову»*, *«тримати камінь за пазухою»* [29, с. 50–52].

Фразеологізми можуть бути ідіоматичними, тобто такими, що мають переносне значення, яке не збігається зі значенням окремих слів, наприклад: *«вести за носа»* (обманювати), *«розпустити руки»* (почати діяти безконтрольно). Існують також прозорі фразеологізми, значення яких можна частково здогадатися за їхніми складниками, наприклад: *«мати міцні нерви»*, *«стояти на смерть»* [29, с. 49].

У шкільному курсі рідної мови вивчення фразеологізмів спрямоване на розвиток мовленнєвої компетентності учнів. Практичне опанування фразеологізмів дозволяє школярам правильно використовувати їх у письмовому та усному мовленні, збагачувати висловлювання емоційними та стилістичними відтінками, уникати плутанини між буквальним і переносним значенням слів.

Крім того, фразеологізми виступають як носії національної культури та традицій. Багато з них містять історичні або побутові відомості, зберігають пам'ять про колишні події, звичаї, професії, види діяльності, які були актуальні для минулих поколінь, наприклад, українські фразеологізми *«тримати вуздечку»*, *«ходити по лезу ножа»*, *«плести інтриги»* відображають уявлення про соціальні та побутові взаємини минулого.

Особливу увагу при вивченні фразеологізмів приділяють їхній структурі та морфологічній організації. Структура фразеологізмів може бути проста, коли складається із двох слів, як-от *«кинути тінь»*, або складна, коли включає кілька слів і навіть речення *«як сніг на голову»*, *«не свій коник у місті»*. Морфологічна організація передбачає сталість форм слів і їхню граматичну фіксацію, що важливо для правильного використання виразу в мовленні [27, с. 57].

Фразеологізми також мають семантичну стабільність, тобто їхнє значення змінюється дуже рідко, і це робить їх надійним засобом передачі певної інформації, емоційного стану або оцінки ситуації. Водночас використання фразеологізмів збагачує мовлення учнів, дозволяє уникати тавтології, робить висловлювання більш виразними та образними [71, с. 65–67].

Лексичні помилки виникають, коли слово використовується неправильно або в неправильному контексті. Це може бути через помилкове розуміння значення слова, його стилістичну невідповідність або неправильне вживання [37, с. 12–15].

Лексичні норми – це правила правильного вживання слів у мові. Вони включають у себе правильне значення слова, його граматичну форму, стилістичну відповідність та вживаність у певному контексті [75, с. 9–10].

Лексика виконує різноманітні стилістичні функції, залежно від контексту та мети мовлення. Вона може бути офіційною, розмовною, науковою, публіцистичною тощо [54, с. 8–10].

Лексика мови поділяється на різні рівні залежно від її функціонування: активна лексика, пасивна лексика, загальноживана, спеціальна та діалектна лексика [38, с. 45–50].

Лексичний запас – це сума всіх слів, які використовуються в певній мові або якою-небудь її групою носіїв. Він включає в себе активну та пасивну лексику, а також спеціальні та діалектні слова [37, с. 12–14].

Лексикографія – це наука, що займається складанням словників. Вона тісно пов'язана з лексикологією, оскільки словники є основним джерелом інформації про лексику мови [29, с. 48–50].

Лексико-семантичні поля – це групи слів, об'єднаних спільною темою або значенням. Вони відображають структуру лексичної системи мови. Наприклад, лексико-семантичне поле «сім'я» включає слова: «мати», «батько», «дитина», «родина» [38, с. 96–98].

Лексикологія відіграє важливу роль у навчанні рідної мови, оскільки допомагає учням розуміти значення слів та їхнє використання в контексті, розширювати лексичний запас, виявляти та виправляти лексичні помилки, а також використовувати слова відповідно до їхніх стилістичних характеристик [34, с. 47–50].

Крім того, лексикологія досліджує закономірності словотворення, тобто процеси, за допомогою яких у мові з'являються нові слова. Це дає можливість не лише поповнювати словниковий запас, а й правильно розуміти структуру слів, їхні корені, префікси та суфікси. Знання словотворчих моделей допомагає учням утворювати нові слова, уникати лексичних помилок та точніше висловлювати свої думки в письмовому та усному мовленні.

Також лексикологія вивчає фразеологію, синонімію, антонімію, омонімію та інші види словникових зв'язків, що дозволяє глибше розуміти семантичну організацію мови. Це знання сприяє розвитку аналітичного та асоціативного мислення учнів, допомагає визначати відтінки значень слів, обирати найбільш доречні вирази в різних стилістичних ситуаціях та збагачує мовлення засобами експресивності та образності.

Важливим складником лексикологічної підготовки є формування у школярів умінь орієнтуватися у словниках та лексикографічних ресурсах, аналізувати лексичні поля та визначати тематичні групи слів. Це допомагає систематизувати знання про лексику, розвивати здатність до логічного мислення та ефективного використання мови в навчанні та повсякденному спілкуванні. Знання лексикології також сприяє культурному розвитку, оскільки через вивчення слів та їхніх значень учні дізнаються про історію, традиції та світогляд носіїв мови.

2.3. Система вправ і завдань із лексикології

У закладах загальної середньої освіти лексикологія є важливим компонентом мовної освіти, оскільки вона сприяє розвитку мовної культури

учнів, збагаченню їхнього словникового запасу та формуванню вміння правильно використовувати слова в різних контекстах. Система вправ і завдань із лексикології повинна бути різноманітною та спрямованою на активне засвоєння учнями лексичних одиниць. Для цього застосовуються вправи на роботу з групами слів за походженням: власне українські та запозичені слова. Учням пропонується таблиця, яку вони доповнюють власними прикладами, використовуючи тлумачний словник української мови та словник іншомовних слів.

Вправа 1. Ознайомся з таблицею, доповни її власними прикладами [64].

Слова, успадковані з попередніх періодів розвитку мови	Власне українські слова	Запозичені слова з інших мов
Брат	Віхола	Театр
Вода	Мрія	Рейтинг

Одним з ефективних методів є використання вправ на визначення значення слів у контексті. Учням пропонується текст, у якому деякі слова мають багатозначне значення. Завдання полягає у визначенні значення цих слів залежно від контексту. Такі вправи допомагають розвивати вміння аналізувати текст та розуміти нюанси мовного вираження.

Вправа 2. Підкресли власне українські слова.

1. Дивна сила нас несе на крилах мрій (С. Черкасенко). 2. Ковила золотиться промінцями осоння ранкового (Д. Білоус). 3. У літеплі леліє біла вулиця (А. Камінчук). 4. На ніч небо лягає в ріку горілиць разом з рибами і зірками (М. Ільницький). 5. Добридень тобі, Україно моя! (П. Тичина). 6. Я тут прополюю суніцю навсидьки голими пучками (М. Самійленко). [64]

Робота з лексичним значенням і творчим використанням слів відбувається через загадки та словникову роботу.

Вправа 3. Відгадай загадку:

Незчисленна ми родина,

В нас на всіх одна хатина,

*Але в ній і мир, і лад,
І сусід сусіду рад.
Ну а хто із нас що значить –
Кожен сам вам розтлумачить.*

Витлумач значення власне українських слів і введи їх у речення:

- Причілок – _____
- Далечінь – _____
- Заздалегідь – _____
- Садиба – _____ [64]

Робота з іншомовними словами допомагає розширювати словниковий запас і розуміти походження слів.

Вправа 4. Встанови відповідність між словами іншомовного походження та українськими відповідниками [64]:

Іноземне слово	Український відповідник
Азарт	Запал
Суперник	Конкурент
Дуель	Двобій
Ліквідація	Знищення
Реставрація	Відновлення
Форум	Зібрання

Вправа 5. Продовж ряди слів, які починаються на подані іншомовні частини:

- Аеро (грец. повітря) – аеровокзал, аерозоль, _____
- Біо (грец. «життя») – біологія, біомаса, _____
- Інтер (лат. «перебування поміж») – інтервал, інтернаціональний, _____
- Теле (грец. «далеко») – телевізор, телеграф, _____

Поясни лексичне значення виділеного слова:

– *Що ти їла, дитинко? – Млинці. – З **апетитом** їла? – Ні, з молоком.*

Аналіз лексичних помилок сприяє розвитку критичного мислення та уважності до мовних норм [64].

Вправа 1 (лексичні помилки). Опрацюй таблицю та відредагуй речення:

[64]

Види лексичних помилок	Приклад помилки	Редагування
Вживання слова у невластивому значенні	Молоко корисливе для дитячого організму	_____
Тавтологія	Козаки будували козацькі курені	_____
Калькування слів з російської мови	Він пропав безвісти	_____
Дублювання значення у двох словах	Кожному гостеві нашого ліцею подарували пам'ятний сувенір	_____

Вправа 2. Відредагуй речення та запиши їх:

1. Наш клас візьме участь у міроприємствах до Дня українського козацтва.
2. Солдати князя Ігоря були сміливими воїнами.
3. Козаки стріляли з пістолетів.
4. Ми зайняли в змаганнях перше місце.
5. Народний фольклор – криниця душі народної.
6. Конкурс відбудеться у жовтні місяці. [64]

Вправа 3. Вибери з дужок потрібне слово та поясни вибір:

1. Хворий поставився до слів лікаря з цілковитою _____. Лікар зрозумів, що той перебуває у стані глибокої ____ (апатія, байдужість).
2. Якщо хочеш, ми можемо _____ нашу домовленість. У 1753 році Франція _____ торговельний договір з Англією (анулювати, скасувати).
3. Всі критикували _____ в роботі редактора. Електрик виявив _____ в роботі мотора серйозні (недоліки, дефекти) [64].

Навчання написанню слів іншомовного походження, дотримання правил «дев'ятки» та використання букв **и**, **і** формує правильну орфографічну практику й мовну культуру учнів.

Застосування всіх цих вправ у навчальному процесі сприяє глибокому засвоєнню лексичних одиниць, розвитку мовленнєвих навичок та формуванню в учнів умінь правильно використовувати слова в різних контекстах, що є важливим аспектом формування мовної компетентності в закладах загальної середньої освіти.

Важливим складником роботи з лексикою є вивчення синонімів та антонімів. Учні складають синонімічні ряди, обираючи слова, що мають схоже або протилежне значення. Такі вправи сприяють розвитку вміння точно висловлювати думку та збагачують словниковий запас. Наприклад, до слова *«швидкий»* учні підбирають синоніми *«стрімкий»*, *«прудкий»*, а антоніми *«повільний»*, *«лінивий»*.

Робота з фразеологізмами допомагає розвивати образність мовлення та культурологічну компетентність учнів. Школярам пропонується набір фразеологізмів, наприклад *«кинути словом»*, *«як дві краплі води»*, і завдання полягає у визначенні їхнього значення та використанні у власних реченнях. Це сприяє розвитку творчого мислення та мовної креативності.

Для закріплення лексичних одиниць ефективним завданням є складання текстів із вивченими словами. Учні можуть писати короткі оповідання, твори-мініатюри або діалоги, використовуючи слова з теми. Наприклад, текст може містити слова *«садиба»*, *«далечінь»*, *«віхола»*, що дозволяє закріплювати лексичні одиниці в практичному контексті.

Використання вправ на омоніми допомагає учням розрізняти слова з однаковим написанням, але різним значенням.

Значну роль відіграє робота зі словниками та довідниками. Учні навчаються знаходити значення незнайомих слів у тлумачних словниках та словниках іншомовних слів. Наприклад, вони можуть визначати походження слова *«рейтинг»* або значення запозиченого слова *«форум»*. Це сприяє розвитку навичок самостійного навчання та мовної дослідницької діяльності.

Уроки лексикології можна урізноманітнити вправами на аналіз лексичних помилок у текстах. Учням пропонуються речення з лексичними помилками, наприклад: «Молоко корисливе для дитячого організму» або «Козаки будували козацькі курені». Завдання полягає у виявленні помилок та їхньому виправленні, що розвиває критичне мислення і уважність до мовних норм [37, с. 15–16].

Для розвитку навичок контекстного розуміння слів використовуються вправи на визначення значення слів у тексті без звернення до словника. Наприклад, учні отримують текст із пропущеними словами й повинні вписати правильні лексичні одиниці залежно від контексту. Це дозволяє формувати навички логічного мислення та мовного аналізу.

Як бачимо, застосування творчих завдань сприяє розвитку мовленнєвої креативності. Учні можуть вигадувати історії, вірші, діалоги або рекламні тексти, використовуючи вивчені лексичні одиниці. Такі завдання стимулюють уяву, активізують словниковий запас та допомагають глибше

Вправа 1. Прочитай речення. Випиши виділені слова. Як часто вживаються виділені слова в повсякденному мовленні? Що вони означають? З'ясуй значення виділених слів за словником.

1) Шевченкова гора піднімається вгору на **сажнів** тридцять п'ять або сорок прямо над головою (І. Нечуй-Левицький). 2) В **курені** гетьмана **січових козаків** зібралися **кошові**, полковники й **курінні отамани** (І.Ле). 3) **Жупан** на ньому синій (Г. Квітка-Основ'яненко). 4) Були пани і мужики, була тут **шляхта** і **міщани**, і молоді, і старики (І. Котляревський). 5) Хмельницький зупинився, позаду **бунчужний став** з **бунчуком**, а **хорунжий** з малиновим прапором (П.Панч).

Вправа 2. Прочитай текст, встав пропущені літери. Підкресли застарілі слова.

Запорізькі козаки з в_ликою пр_хильністю ставилися до своєї зброї. В_ликою пошаною користувалася шабля. Носили її козаки в дерев_яних, обшитих шкірою піхвах, оздоблених дорогоці_им камі_ям. Бережно ставився до шаблі гетьман січового коза_ва Богдан Хмельницький. Але (не)від_емним атрибутом була булава в руці гет_мана.

контекстах. До пасивної лексики належать архаїзми – застарілі слова, що вийшли з активного вжитку, та історизми – слова, що позначають предмети або явища, яких більше не існує в сучасному житті. До активної лексики належать неологізми – нові слова, які виникають для позначення сучасних реалій (на рис. 2.2).

засвоїти матеріал.

Також є активна й пасивна лексика української мови лексика української мови (рис. 2.2. [64]), яка охоплює слова, що використовуються в сучасному мовленні постійно, та слова, що трапляються рідко, історично або в специфічних

Отже, активна й пасивна лексика перебувають у постійному взаємозв'язку: одні слова поступово виходять з ужитку й поповнюють пасивний словниковий запас, інші – з'являються як неологізми та входять до активної лексики. Такий динамічний процес забезпечує розвиток і збагачення української мови, що наочно ілюструють приклади архаїзмів, історизмів і неологізмів (рис. 2.3).

Вправа 3. Випиши із ряду слів архаїзми та історизми.

Родина, молоко, тать, весь (село), куркуль, червоний, сумний, хлопи, чернь, твір, десниця, ратиця, говядо (худоба), гудьба (музика), телефон, десниця, верста, світлина, уста, земство, загін, армія, боярин, шляхтич, рать, глаголити.

Архаїзми: _____

Історизми: _____

Вправа 4. Прочитай текст. Випиши неологізми.

Слова, які щойно з'являються, називаються неологізмами, тобто новими: *маркет, маркетинг, менеджмент, глобалізація, прем'єр-міністр, опції, інтернет-форум, булінг, постер*. На жаль, неологізмами в нашій мові часто виявляються чужомовні слова, які починають витісняти питомі українські: *крамниця – маркет, торгівля – маркетинг, управління – менеджмент* тощо. Тим часом в нашій мові є достатньо засобів, щоб з них творити власні слова для називання тих чи інших новітніх предметів та явищ, як це ж бо роблять інші народи.

Вправа 5. Виконай тестові завдання:

- 1. Речення, що містить застарілі слова, — у рядку:** а) Мова — універсальна, але користування нею вкрай індивідуальне. (*П. Мовчан*); б) Слово — зброя, як усяку зброю, його треба чистити й доглядати. (*М. Рильський*); в) Тут всякі були цехмістри, і ротмани, і бургомістри. (*І. Котляревський*); г) Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. (*Нар. творч.*)
- 2. Речення, що містить неологізми, — у рядку:** а) Діла на копійку, а балачок на карбованець. (*Нар. творч.*); б) З настанням ночі ринули до висоти підводи, навантажені боеприпасами. (*О. Гончар*); в) Поет — механік людських мас, динамомайстер, будівничий. (*Є. Маланюк*); г) Після бою на набережній мінометники зіткнулися біля входу з Ференцом. (*О. Гончар*)

	А	Б	В	Г
--	---	---	---	---

Рис. 2.3. Визначення архаїзмів та історизмів [64]

Система вправ і завдань з лексикології у закладах загальної середньої освіти спрямована на розвиток мовленнєвої компетентності школярів, збагачення їхнього словникового запасу та формування вміння доречно добирати слова відповідно до ситуації спілкування. Така система має бути різноманітною та поєднувати як репродуктивні, так і творчі види діяльності.

Особливу увагу приділяють вправам на роботу з власне українськими словами та запозиченнями. Учні навчаються розрізняти їхнє походження, визначати значення та доречно використовувати в текстах різних стилів. Це сприяє глибшому усвідомленню ролі рідної мови та формує здатність до критичного аналізу мовного матеріалу.

Важливим складником є вправи на з'ясування багатозначності слів, добір синонімів та антонімів, редагування речень із лексичними помилками. Завдяки цьому школярі навчаються правильно будувати висловлювання, уникати тавтології та невиправданого калькування з інших мов, що підвищує рівень культури мовлення.

Не менш значущими є завдання з роботи над фразеологізмами, омонімами, неологізмами, архаїзмами й історизмами. Вони допомагають учням усвідомити динаміку розвитку мови та її стилістичне багатство, а також формують мовну чутливість і вміння творчо застосовувати вивчений матеріал.

Отже, система вправ і завдань з лексикології має комплексний характер і охоплює різні напрями роботи зі словом. Її реалізація на уроках української мови забезпечує не лише засвоєння теоретичних знань, а й розвиток практичних умінь, що є необхідною умовою формування всебічно розвиненої мовної особистості.

РОЗДІЛ 3. ОНОВЛЕНА МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИЧНИХ ЯВИЩ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Трансформація теоретичного матеріалу

Вивчення лексики рідної мови і запозиченої лексики – одне з найважливіших завдань, які повинен ставити перед собою вчитель на уроках української мови. Більшість сучасних школярів мають вкрай обмежений словниковий запас, що пов'язано з впливом соціальних мереж, непопулярністю читання і загалом із зниженням загальної культури суспільства. Тому вчитель-словесник має звертати особливу увагу на те, щоб учні не тільки дізнавалися значення нових для себе слів, а й активно їх використовували, як під час навчання, так і при спілкуванні в позаурочний час. У цьому полягає також компетентнісний принцип навчання, коли здобуті знання не залишаються теоретичними, а впроваджуються у практику у вигляді навичок і компетентностей. Учені вважають, що цей новий освітній принцип значно покращить якість освіти, а сам компетентнісний підхід передбачає не тільки обізнаність та інформованість людини, а й успішне розв'язання складних проблем, які виникають при засвоєнні нових сучасних інформаційних технологій, у відношеннях з іншими людьми, в практичному житті при виконанні соціальних ролей громадянина країни, члена родини, покупця та виборця, при виборі майбутньої професії» [56, с. 134].

Науковці зазначають, що «якісний словник учня є необхідною умовою формування наскрізних для всіх ключових компетентностей умінь особистості: читати з розумінням, висловлювати власні думки усно й письмово, логічно обґрунтовувати власну позицію, співпрацювати з іншими особами тощо (Державний Стандарт, 2018; Типові Освітні Програми, 2022 та ін.). У нормативних актах наголошено, що словниковий запас становить основу комунікативної компетентності особистості, задіяний у всіх видах мовленнєвої діяльності» [70, с. 29]. Потрібно додати, що збагачення

лексичного запасу школярів є неодмінною умовою успішності навчання, адже дитина, яка не має достатнього рівня розуміння слів рідної мови, не зможе ефективно засвоїти навчальний матеріал.

Протягом усього вивчення української мови в школі учень засвоює нові слова і вчиться їх вводити в активний вжиток, але особливу роль у цьому процесі відіграють уроки вивчення лексичних явищ, на яких учитель зосереджує увагу саме на розумінні слова, на багатстві лексичних груп, на необхідності ознайомлення з різними пластами активної і пасивної лексики. Загальновідомо, що предметом лексикології є слово, яке вивчається з кількох поглядів. Учитель знайомить школярів із широким спектром значення слова, його відношенням до навколишньої дійсності. Поступово учні заглиблюються у таємниці походження слів, особливості їх функціонування у процесі історичного розвитку мови. Тому вчитель повинен навчити школярів у процесі спілкування між людьми глибоко розуміти значення слова, подавати відомості про лінгвістичне освітлення цієї мовної одиниці в різних аспектах. Передусім треба знайти відповіді на питання про особливості формування лексичної системи української мови, шляхи і закономірності її розвитку, функціональні можливості, лексико-семантичне групування слів і їх відношення до позначуваних явищ, реалій, понять [25, с. 272]. Увесь цей теоретичний матеріал важливо подати так, щоб він якнайкраще засвоївся і став підґрунтям для подальшого вивчення лексики української мови.

Модельна навчальна програма «Українська мова. 5-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Полторацька А. Я., Сафонов Ю. М., Нестеренко Н. В.) пропонує вивчення лексикології у 5 класі. «Лексичне значення слова (однозначні, багатозначні слова), групи слів за значенням (синоніми, антоніми, омоніми), групи слів за походженням (власне українські й запозичені слова), написання слів іншомовного походження, активна і пасивна лексика (архаїзми, історизми, неологізми), групи слів за вживанням

(загальноновживані й обмежені вживанням; стилістично забарвлені слова; діалектні, професійні слова й терміни, сленг, просторічні слова), лексична помилка, фразеологізми, їхні різновиди, джерела фразеологізмів, застосування у повсякденному мовленні, фразеологічний словник» [41]. Як бачимо, школярі мають засвоїти ряд складних теоретичних понять, а згодом реалізувати свої знання на практиці. Учені вважають, що «у цей час важливо поглибити й систематизувати знання, актуалізувати вміння та навички лексичної компетенції, і це відбувається за рахунок уведення певної теоретичної інформації» [4]. Дуже важливо, щоб ця інформація вводилася поступово, з урахуванням вікових та психологічних аспектів розвитку дитини. Не варто перевантажувати урок теоретичним матеріалом, попри те, що теоретичні аспекти лексикології вивчаються частіше всього на уроках засвоєння нових знань, потрібно чергувати теоретичні блоки з практичними. Тим більше, що вивчення лексики поза текстом немає сенсу.

Далі вивчення лексикології продовжується у старшій школі, де не тільки повторюється вивчений в середній школі матеріал, а й поглиблюються знання з лексикології і лексикографії. «Лексикографія. Сучасні лексикографічні джерела: словники, довідкова література (у числі на електронних носіях). Інформативна й нормативна функції їх. Основні типи словників. Довідкові медіаресурси» [66].

При вивченні теми «Лексична норма» учні повторюють і поглиблюють знання з лексикології, але з орієнтацією на практичне використання умінь і навичок під час вивчення матеріалу: «Лексичне значення слова. Слово і контекст; залежність значень слова від контексту. Слововживання: вибір слова, лексична сполучуваність. Слова власне українські й запозичені. Виправдані й небажані запозичення. Лексичні й фразеологічні синоніми, антоніми. Синонімічне багатство української мови. Пароніми. Запобігання помилок у вживанні паронімів. Найпоширеніші випадки порушення лексичної норми. Кальки з інших мов, недоречне вживання українських слів

у невластивому їм значенні. Основні групи фразеологізмів, багатозначність, синонімія й антонімія фразеологізмів. Уживання слів у фразеологізмах відповідно до їхнього стилістичного забарвлення. Утвердження лексичної норми в словниках української мови (повторення й узагальнення)» [66].

На перший погляд може здатися, що теоретичного матеріалу з теми «Лексикологія і лексикографія» не так і багато, однак складні мовознавчі терміни мають засвоїти учні, які щойно закінчили початкову школу. Тому учитель повинен використовувати методики, які б дозволили школярам з легкістю засвоїти абсолютно нову і незрозумілу термінологію. Потрібно також правильно підібрати тип уроку для викладу теоретичного матеріалу. Методисти рекомендують: «Увесь лексикологічний теоретичний матеріал опрацьовується на уроках вивчення нового матеріалу. Цей урок складається з таких основних етапів:

1) проводиться актуалізація опорних знань, що передуює вивченню нового матеріалу. Це своєрідний фундамент для побудови етапу уроку засвоєння нового лексичного матеріалу;

2) на другому етапі відбувається сам процес вивчення нового теоретичного лексичного матеріалу, що стосується теми, що має засвоюватися;

3) кожний теоретичний матеріал засвоюється практично, тобто відбувається формування умінь, що переходять у навички. Ця робота відбувається під час закріплення вивченого за допомогою укладеної системи вправ» [58].

Як бачимо, вивчення теоретичних засад лексикології відбувається в тісному зв'язку з практичними завданнями, що сприятиме формуванню навичок та компетентностей школярів.

Не менш важливо правильно обрати методи і засоби навчання, щоб теоретичний матеріал засвоювався у повному обсязі і без труднощів. Варто зазначити, що при вивченні лексичних явищ на уроках української мови

варто чергувати методи, обираючи ті, які найбільш підходять для викладення того чи іншого теоретичного матеріалу. Як ми зазначали вище, теоретичний матеріал з лексикології викладається на уроках засвоєння нових знань. Традиційно для викладу нового матеріалу використовуються наступні теоретичні й теоретично-практичні методи навчання: пояснення, робота з підручником, метод евристичної бесіди, лекція, програмування тощо та такі прийоми, як аналіз, синтез, алгоритмізація тощо. Варто зауважити, що вибір методів і прийомів залежить також від віку школярів, скажімо, метод лекції припустимо застосовувати у старшій школі, а евристичної бесіди – у середній.

Методисти висувають певні вимоги до уроку лексикології в сучасній школі, тому що старі методи перестають бути дієвими у зв'язку з новими суспільними викликами до вчителя-словесника. «Уроки лексикології, як і будь-які інші, поділяють на два типи: аспектні й уроки розвитку зв'язного мовлення. На аспектних уроках з лексикології й відбувається засвоєння основ лексикології за допомогою різних вправ. Причому цей тип уроків, за класифікацією М. Пентилюк, належить до уроків засвоєння знань, під час яких формується мовна й мовленнєвознавча компетентності. Незважаючи на те що лексична компетентність прямо пов'язана з основними поняттями лексикології, її формування не обмежується тільки теоретичною інформацією. Хоча так було в шкільній освіті раніше, коли акцент робився на традиційних завданнях типу: знайти в тексті пароніми (омоніми); виписати з поданих слів синоніми (антоніми); знайти в тексті слова-неологізми. Це, так би мовити, пасивна модель навчання. Натомість сучасний урок вимагає застосовувати вивчений лексичний матеріал у процесі спілкування, що передбачає наявність сформованих мовленнєвих лексичних умінь. У цьому разі застосовуються активні та інтерактивні моделі навчання. Варто відзначити, що сучасний урок лексикології доречно організовувати як такий, що поєднує традиційні вправи та інноваційні. Який характер поєднання

зазначених, залежить від етапу навчання, від шкільного віку» [43, с. 78]. Тобто вчителю при вивченні лексичних явищ на уроках варто не обмежуватися традиційними підходами до викладу нового матеріалу, а й застосовувати новітні. У цьому плані доречно для візуалізації складних теоретичних понять застосовувати презентації, картки, різноманітний роздатковий матеріал тощо. А звичне слово вчителя при викладі нового матеріалу з лексикології можна замінити на роботу в мікрогрупах, коли питання до інформації по темі задає не вчитель, а підготовлені учні. І такі методи допоможуть донести складні для сприйняття школярів лінгвістичні категорії у формі, яка зацікавить до сприйняття і розуміння.

Не менш важливо при викладанні теоретичних засад лексикології у школі притримуватися основних лінгводидактичних принципів організації уроку української мови. «Проекція і реалізація уроку української мови здійснюється в першу чергу на основі провідних лінгвометодичних принципів (взаємозв'язку у вивченні всіх розділів шкільної програми, функційно-комунікативної спрямованості в навчанні мови, взаємозв'язку в розвитку усного й писемного мовлення, текстоцентризму), що допомагають учителеві визначити, обрати й доцільно поєднати методи, прийоми і засоби з метою забезпечення достатнього рівня засвоєння змісту шкільного курсу української мови і формування комунікативної компетентності учнів» [32, с. 183]. Таким чином, вчитель, викладаючи теоретичний матеріал повинен орієнтуватися на означені вище принципи, щоб забезпечити повне і безперервне навчання і досягнення нових знань. Щоб реалізувати ці принципи на практиці, І. Кучеренко пропонує певні правила, наприклад: «Принцип взаємозв'язку у вивченні всіх розділів шкільної програми можна конкретизувати такими правилами:

- 1) здійснювати вивчення всіх розділів мови поступово і в нерозривній єдності;
- 2) встановлювати зв'язок між мовними рівнями у процесі навчання;

- 3) реалізовувати вивчення лінгвістичних одиниць на базі тексту;
- 4) демонструвати тісний взаємозв'язок між одиницями мови у тексті» [32, с. 183].

Такий комплексний підхід дозволить зробити виклад теоретичного матеріалу з лексикології більш ефективним, а засвоєння нових знань учнями пройде без труднощів. Варто також не забувати про те, що головними компетентностями у вивченні української мови є комунікативні компетентності, які забезпечують можливість гармонійного розвитку особистості у суспільстві.

Попри те, що при вивченні розділу лексикології учні можуть зіткнутися з труднощами сприйняття нового матеріалу, сучасна методична наука пропонує дієві методи знизити ризик нерозуміння. Урок вивчення нових знань, на якому розглядається теоретичний матеріал має містити етап актуалізації опорних знань, власне виклад теорії, обов'язкове застосування теорії на практиці, через систему завдань і вправ. Такий комплексний підхід знаходиться у контексті нового компетентісного підходу до навчання у сучасній освіті і дозволяє учням не тільки з легкістю оволодівати новими знаннями, а й використовувати їх на практиці, у тому числі в міжособистісному спілкуванні.

3.2. Оновлена система практичних завдань

Робота над лексикологією в середній школі має велике загальноосвітнє та практичне значення. Вивчення цього розділу розширює знання школярів про мову, знайомить із словом як основною одиницею спілкування, стає ключовим джерелом збагачення їхнього словникового запасу. Опанування лексики розвиває увагу до значення слів та їхнього вживання в мовленні, формує потребу в точному доборі слів для вираження думок, удосконалює мовне чуття, сприяє становленню мовної особистості. Через зацікавлення

лексикою формується інтерес до мови загалом. Загальновідомо, що слово – це будівельний матеріал для висловлення, останнє набуває «опредметнення» саме через слово. Хоча за висловленням закріплена комунікативна функція, воно зберігає номінативність завдяки правильно вживаним словам. Ще до школи дитина пізнає світ, пов'язуючи його предмети з відповідними назвами, співвідносячи словесний знак із речами та явищами навколишньої дійсності. У школі продовжується розбудова словникового складу мови, і від того, наскільки цей процес цілеспрямований, належним чином спланований, нормативно та суспільно усвідомлений, залежить ефективність опанування мови загалом. Формування й активація лексичного запасу учнів сприяє збагаченню інтелектуальних здібностей, вихованню почуття любові до українського слова, до його носіїв, до держави [43, с. 77].

Завдання вчителя полягає в тому, щоб спрямувати пізнавальні інтереси учня в бік засвоєння лексики рідної мови, а також виробити у нього навички і компетентності у застосуванні здобутих знань на практиці. Ключовою умовою мовленнєвого розвитку школярів є робота над збагаченням і увиразненням власного словникового запасу, формування компетентностей точно, правильно та образно використовувати лексику в мовленні.

Роботу над засвоєнням знань з лексикології в 5–6 класі можна розподілити на чотири напрями.

I. Лексичний аналіз художніх текстів: виявлення незнайомих слів, уточнення відтінків значень, розпізнавання слів у переносному значенні, аналіз синонімів, антонімів та зображувальних засобів (наприклад, порівнянь).

II. Пояснення значень слів через показ предметів, малюнки, слайди, добір синонімів чи антонімів, введення слова в контекст.

III. Завдання на добір слів: підбір синонімів до речень, прикметників із переносним значенням для опису предметів, людини, настрою чи ставлення.

IV. Використання лексем у власному мовленні: складання речень і текстів за опорними словами, заміна слів синонімами чи антонімами, редагування текстів.

Звісно, це тільки основні напрями роботи зі словом, вчитель може обирати й інші, зокрема й інноваційні.

Взявши за основу програму, ми розробили систему вправ з лексикології для 5-го класу (адаптовано до програми: «Лексичне значення слова (однозначні, багатозначні слова), групи слів за значенням (синоніми, антоніми, омоніми), групи слів за походженням (власне українські й запозичені слова), написання слів іншомовного походження, активна і пасивна лексика (архаїзми, історизми, неологізми), групи слів за вживанням (загальноновживані й обмежені вживанням; стилістично забарвлені слова; діалектні, професійні слова й терміни, сленг, просторічні слова), лексична помилка, фразеологізми, їхні різновиди, джерела фразеологізмів, застосування у повсякденному мовленні, фразеологічний словник»).

Вправи передбачають роботу з різними лексичними групами слів, логічні завдання, використання словника, складання речень і текстів, творче застосування здобутих знань і навичок. Зауважимо, я подаю шаблони, які можна наповнити іншим лексичним матеріалом за бажанням учителя. Дуже важливо підбирати для такого матеріалу лексику, яка з певних причин є витісненою з активного вжитку сучасних школярів. Це дозволить в процесі виконання практичних завдань збагачувати словниковий запас учнів.

I. Лексичне значення слова (однозначні й багатозначні слова)

• «Словникова розвідка»

Завдання: дібрати з тлумачного словника 3 однозначні (*цукор, автобус, лелека*) та 3 багатозначні слова (*ключ, замок, шлях*).

Записати у зошит 2-3 значення кожного багатозначного слова.

Обговорити: чому слово *ключ* багатозначне?

• «Пряме vs переносне»

«Золота обручка прикрашає руку мами. Золоті руки майстра творять диво».

Завдання: Підкреслити багатозначні слова. Виписати пряме значення (*сонце*) та переносне (*руки*). Скласти власне речення з переносним значенням слова *золотий*.

II. Групи слів за значенням (синоніми, антоніми, омоніми)

• «Синонімічний ряд»

Завдання: скласти синонімічний ряд до слова гарний. Вибрати найвлучніше для опису пейзажу, людини, вчинку.

• «Заміна без втрати сенсу»

Він швидко побіг до школи.

Замінити виділене слово синонімом 3 рази. Пояснити відтінки (побіг → помчав → поспішив).

• «Антонімічні пари»

Таблиця: заповнити протилежності.

Слово	Антонім
Чорний	...
Початок	...
Сміятися	...

Додаткове: скласти 3 речення з антонімами.

• «Контекстуальні антоніми»

Речення: «*День був ясний, а ніч – ?*».

Завдання: дібрати антонім, пояснити, чому саме він підходить.

• «Омоніми в тексті»

Текст: «*Коса лежала на сні. Коса дівчини була довга*».

Завдання: виписати омоніми, пояснити значення, намалювати схему (два кола — два значення).

• «Створи омонімічну пару»

Завдання: придумати речення з омонімами ручка (дверей / письмове приладдя), листок (дерева / паперу).

III. Групи слів за походженням (власне українські й запозичені)

- «Словник іншомовних слів»

Робота зі словником: знайти походження слів *телефон, комп'ютер, мама, хліб, інтернет, вишня, кишеня, відро*.

Поділити на: власне українські та запозичені (з якої мови?).

- «Етимологічний детектив»

Слова: батьківщина, футбол, чай, квиток, сонце, радіо.

Завдання: визначити походження, обґрунтувати (звернення до етимологічного словника або підказок вчителя).

IV. Написання слів іншомовного походження

- «Виправ помилку»

Текст з помилками: аиродром, теливізор, компютер, інтирнет.

Виправити, пояснити орфограму.

V. Активна і пасивна лексика (архаїзми, історизми, неологізми)

- «Часова машина слів»

Групи слів

Архаїзми: *ланіти, уста, перст*

Історизми: *боярин, гетьман, кріпак*

Неологізми: *селфі, гаджет, лайфхак*

Завдання: визначити тип, скласти речення.

- «Активне чи пасивне?»

Слова: смартфон, віче, козак, блогер, чоло.

Поділити на активну / пасивну лексику. Пояснити, чому.

VI. Групи слів за вживанням

- «Стилістична карта»

Слова: *тато, батько, папа; їсти, жерти, споживати; круто, класно, чудово.*

Завдання: розподілити за сферами вживання: загальноновживані, діалектні / просторічні, сленг та книжні

• «Професійний словник»

Текст про лікаря: *«Лікарі рятують життя пацієнтів, допомагають їм швидше одужати. Фахова підготовка допомагає лікарю правильно поставити діагноз. Для того, щоб бути медиком, потрібно знати анатомію, вірусологію та багато інших наук, а також проявити чуйність і відданість своїй праці.»*

Завдання: вписати професійні терміни, пояснити значення.

• «Лексична помилка»

«Я рахую, що всі мають стежити за власним мовленням» (правильно, вважаю).

Завдання: знайти лексичну помилку в тексті, виправити, пояснити.

VII. Фразеологізми

• «Фразеологічний пазл»

Що з воза впало,	те пропало.
Тихше їдеш —	без вогню.
Нема диму	ніж поганий супутник.
Краще погана дорога,	далі будеш.
Дарованому коневі	в зуби не дивляться.

Завдання: зібрати, пояснити значення.

• «Фразеологічний словник у дії»

Робота зі словником:

знайти значення *водити за ніс, на сьомому небі, хоч греблю гати.*

Завдання: скласти діалог з 3 фразеологізмами.

• «Заміни на фразеологізм»

Речення: «Він дуже багато знає про комп'ютери».

Замінити на фразеологізм (собаку з'їв).

VIII. Інтегруючі творчі вправи

• «Лексичний колаж»

Створити текст-опис осені (5–7 речень), використавши:

багатозначні слова, синоніми, антоніми, запозичені слова, фразеологізми, неологізм або архаїзм. Підкреслити приклади.

• «Лексична дуель» (гра в парах)

Один учень називає слово – другий визначає: значення, походження, групу за вживанням, синонім / антонім / омонім. Перемагає той, хто дає повну характеристику.

Ця система вправ побудована на доволі традиційних підходах до викладання мови у школі, але такі вправи довели свою ефективність. Звісно, вчитель у сучасній школі не повинен зупинятися на традиційних засобах і прийомах, тому ми також пропонуємо систему інноваційних практичних завдань.

Учені стверджують, що «ефективність вивчення лексикології полягає в поєднанні традиційних методів і прийомів навчання з інноваційними, і лише вкупі вони здатні забезпечити якісне засвоєння матеріалу, навчити правильно вживати слова в різних ситуаціях спілкування. У свою чергу, спілкування, заґрунтоване на правильному слововживанні, – запорука сучасної успішної молоді людини» [43, с. 80]. Основу оновленої системи практичних завдань складають розроблені О. А. Мороз і Л. Р. Постельняк методичні рекомендації щодо проведення сучасного уроку лексикології. Учені пропонують кілька важливих принципів викладання лексикології у школі:

• «для уроків лексикології добирати вишукані українські слова» [43, с. 77], адже вивчення рідної лексики повинно формувати любов і до рідного слова, і до України, виховувати свідомого громадянина, патріота;

- слід застосувати комунікативну методичку, яка сприяє формуванню цілісної мовної особистості, тому що вона спрямована на навчання учнів спілкуватися в різних сферах суспільного життя;

- використання традиційних й інноваційних методів навчання;
- застосування активних та інтерактивних моделей навчання;
- широке запровадження інформаційно-комунікаційних технологій.

Практичні завдання з вивчення лексики у 10 класі, на основі програми для 10–11 класу.

Система практичних завдань для вивчення лексикології в 10 класі (програма «Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання 10–11 класи. РІВЕНЬ СТАНДАРТУ» [66]).

Практичні завдання розроблено із застосуванням комунікативної методички (спілкування в парах/групах, рольові ігри, дискусії), традиційних методів (робота з текстом, словниками), інноваційних та інтерактивних моделей (проекти, квести, дебати), інформаційно-комунікаційних технологій (Canva, Mentimeter, Google Forms, QR-коди, Kahoot, Genially).

Окремо варто зазначити, що у наш час вчитель повинен широко використовувати ІКТ (інформаційно-комунікаційні технології) у навчальному процесі. Зауважимо, що вивчення лексики і лексикології – це якраз та тема, де інноваційні технології будуть дуже доречними, адже вони дозволяють значно урізноманітнити традиційну роботу зі словом на уроці. Методисти і вчителі-практики переконують, що «інформатизація істотно вплинула на процес надбання знань. Нові технології навчання на основі інформаційних і комунікаційних дозволяють інтенсифікувати освітній процес, збільшити швидкість сприйняття, розуміння та глибину засвоєння величезних масивів знань» [26].

Також, попри певну упередженість і необхідність дотримуватися академічної доброчесності, не зайвим буде залучати до процесу навчання, зокрема і теми лексикології, штучний інтелект. Дослідники вважають, що

«впровадження технологій штучного інтелекту в освітній процес можливе без вдавання до списування, плагіату та обману. Щоб зберегти академічні цінності, учасники освітнього процесу мають навчатись та підвищувати фахову компетентність у сфері сучасних технологій на основі нейронних мереж. Знання і розуміння того, як влаштований штучний інтелект, що це, які має можливості і з якою метою його можна використовувати, будуть сприяти підвищенню власної професійності та запобіганню порушення академічної доброчесності» [49, с. 80]. ШІ може допомогти у підборі матеріалу, у розробці тестових та контрольних завдань тощо. Однак використовувати цей інструмент треба обережно, обов'язково вказуючи на таку співпрацю учителя і штучного інтелекту.

Практичні завдання при вивченні лексикології у 10 класі з інноваційним підходом:

- 1) інтерактивний опитувальник на Mentimeter з словами, які не входять до активного вжитку або словами, штучно вилученими у 30-х роках зі словника української мови;
- 2) створення цифрового продукту (постер, подкаст, відеоролик);
- 3) робота зі словником. Знайдіть у «Словнику української мови» (онлайн-версія на slovnuk.ua) 5 вишуканих чи призабутих українських слів (наприклад: *зорепад, духмяний, крилатий, тендітний, мереживо*). Створіть QR-код з посиланням на аудіозапис вимови (запишіть у Vocaroo) і розмістіть у одній із соціальних мереж;
- 4) рольова гра «Подорож Україною». Один учень – мандрівник, який описує краєвиди (веселка над Карпатами, зорепад у степу), використовуючи загальноживану лексику. Другий – гід, який доповнює синонімами (променистий, сяйливий);
- 5) квест у Genially: Групи проходять цифровий квест «Стежками вишуканої лексики». Кожна станція – завдання: підібрати емоційно забарвлені синоніми до слова світанок (зоряниця, ранок);

- 6) створити хмару слів у Canva з вишуканими лексемами про природу;
- 7) дебати «Чому вишукані слова – скарб нації?». Дві команди аргументують, використовуючи приклади (мрія vs бажання);
- 8) складіть синонімічні ряди до таких слів: незламний (стійкий, непохитний, міцний), духмяний (ароматний, запашний). Запишіть у зошит;
- 9) гра «Синонімічний пінг-понг». Учитель показує слово на екрані. Учні діляться на пари, по черзі називають синоніми. Перемагає учень з найбільшою кількістю синонімів;
- 10) kahoot-вікторина: розрізнити пароніми (ефективний – ефектний), підібрати синоніми до пропонованих учителем слів;
- 11) знайдіть у творах І. Франка чи Лесі Українки три фразеологізми. Виписати значення (принцип інтегрованого навчання);
- 12) діалог «Розмова з предками». Один учень – сучасний підліток, другий – козак. Козак використовує фразеологізми (держати порох сухим, як макогін у ступі). Сучасний підліток повинен пояснити значення фразеологізму;
- 13) рольова гра «Мандри в часі». Група – у XVIII ст., використовує архаїзми (війт, гетьман), інша – у 2030 р., вводить неологізми (дронянин, кіберпатріот);
- 14) есе «Моє улюблене українське слово».

Зауважимо, що, попри певну спокусу у використанні інтерактивних технологій на уроці, потрібно дотримуватися золотої середини, не перевантажуючи урок інноваційними технологіями. Необхідний баланс між традиційними і новітніми методами навчання, що дозволить найбільш ефективно розглядати як теоретичний, так і практичний матеріал з лексикології.

Отже, сучасний підхід до розробки практичних завдань і вправ до теми Лексикологія у середній школі передбачає поєднання традиційних й

інноваційних методів. Це дозволить учителю максимально ефективно підійти до викладу нового теоретичного матеріалу, а також закріпити вивчене на практиці. Таким чином застосується комунікативно-компетентнісний підхід, який забезпечує не тільки розгляд і засвоєння лексичних явищ, а й використання набутих знань на практиці, у тому числі в міжособистісному спілкуванні, подальшому оволодінні новими знаннями і у різних формах соціальної взаємодії.

Розроблені нами практичні завдання можна застосовувати на уроках з теми «Лексикологія» у 5 і 10 класі, вони адаптовані до чинних програм з української мови.

3.3. Ефективність пропонованої методики вивчення лексичних явищ у шкільному курсі рідної мови

Попри те, що вивчення лексикології і розгляд основних лексикологічних понять займає лише невелику частину навчальної програми з української мови, цей розділ науки про мову має надзвичайно важливе значення для формування навичок і компетентностей учнів. Уміння використовувати лексичне багатство рідної мови формує мовну особистість людини, розкриває горизонти національної мовної картини світу, допомагає виховати свідомого громадянина, патріота, всебічно розвинену особистість.

Крім того, учені зазначають, що «реформа сучасної мовної освіти ставить перед науковцями, методистами і практиками низку завдань, пріоритетним серед яких постає формування сучасної мовної особистості учня – високоосвіченого мовця, що знає і володіє системою лінгвістичних знань, вміє вдало продукувати власні висловлювання, здатен осмислено сприймати мовлення інших людей, а також має досвід комунікативного спілкування. Вирішення означених завдань тісно пов'язано із розв'язанням проблеми удосконалення технології сучасного уроку української мови,

підвищення його якості й ефективності, адже саме на уроці відбувається процес розвитку комунікативної компетентності школярів» [32, с. 182].

Доволі складні теми з лексикології починають вивчатися у 5 класі, причому учні часто стикаються зі складнощами у осягненні нового теоретичного матеріалу. Учитель повинен не тільки знайти найбільш прийнятні методи викладання теоретичних питань, а й розробити і запровадити в навчальний процес систему практичних завдань, які дозволять застосувати учням отримані знання на практиці. Дуже важливо застосовувати при вивченні лексичних явищ принцип функційно-комунікативної спрямованості. Учені конкретизують його у таких правилах:

«1. Висувати й утверджувати на практиці основну ціль навчання – формування комунікативної компетентності учня, розвиток умінь і навичок мовленнєвого спілкування, комунікації.

2. Розкривати комунікативну дію певного лінгвістичного поняття чи явища у мовленнєвій ситуації.

3. Пов'язувати вивчення мови із процесом творення реального мовлення.

4. Стимулювати процес навчального спілкування у класі в формі різної суб'єкт-суб'єктної взаємодії «учитель – учні», «учитель – учень», «учень – учень», «учень – учні».

5. Створювати сприятливі умови для спілкування, щоб учні були зацікавлені в навчальній діяльності й отримували задоволення від говоріння, слухання, письма, читання» [32, с. 182].

Навчальний матеріал із лексикології надзвичайно придатний для переведення його вивчення у практичну площину, адже лексичне значення слова найкраще розкривається у тексті і у мовленні. Учнів потрібно стимулювати до введення нової лексики у власну мовну практику. Це можна зробити кількома способами: залучення до пошукової роботи зі словником, інтерактивними методами навчання, мовною практикою, тобто виконанням різноманітних творчих завдань. Не останню роль відіграють у цьому

практичні завдання з теми Лексикологія, які передбачають безпосередню роботу над словом. Ще один напрям збагачення активного словника учнів – це ігрові форми навчання, які однаково ефективні і для 5 класу, і для 10. Адже у процесі ігрової діяльності школярі не тільки швидше засвоюють нові знання і навички, а й отримують задоволення від результатів своєї діяльності завдяки духу змагань.

Методична наука пропонує різні види вправ і завдань при вивченні української мови у школі. Ефективна «система усних і письмових робіт складається з різних вправ, що їх виконують учні за підручником, вивчаючи ту чи ту тему: диктанти, перекази, твори, завдання з ділового мовлення. Особливо широко застосовують лексичні, фразеологічні, граматико-стилістичні, орфографічні та пунктуаційні вправи, що передбачають багаторазове й варіативне застосування здобутих знань як у стандартних, так і в нестандартних ситуаціях» [8].

Якщо брати за основу види вправ, які розрізняє сучасна методика, то на мою думку для вивчення лексичних явищ краще застосовувати такі вправи:

- конструктивні (одні мовні явища замінюються іншими);
- творчі (складання речень, редагування тексту, написання переказу, есе);
- синтетичний мовний аналіз (розбір прикладів (тексту) на лексичному рівні).

Це традиційний підхід, від якого не слід повністю відмовлятися, однак обов'язково потрібно застосувати й інноваційні підходи, в першу чергу інтерактивні вправи і ширше впровадження в навчальний процес інформаційних комунікативних технологій. Все це дозволить не тільки більш ефективно навчати, а й пробуджувати більшу зацікавленість учнів у сприйнятті матеріалу.

Розроблена нами система практичних завдань для вивчення лексичних явищ у шкільному курсі рідної мови базується на сучасних підходах до

навчання. Якщо опиратися на базові нормативні положення щодо шкільної освіти, то стає зрозумілим, що «Концепція Нової української школи передбачає оновлення змісту освіти й спрямована на новий освітній результат: формування компетентностей, вміння здобувати і застосовувати знання у нових навчальних та життєвих ситуаціях, реалізацію принципів, зорієнтованих на розкриття особистісних можливостей та інтересів учнів з метою формування успішної, цілеспрямованої, самостійної, мобільної особистості. Усе це передбачає впровадження в освітній процес нових підходів до навчання, спрямованих на формування м'яких навичок (soft skills), інтелектуально розвиненої, ініціативної особистості учня, здатної нестандартно та творчо мислити, розв'язуючи завдання у будь-яких життєвих ситуаціях» [36, с. 5].

Досягнення таких результатів неможливе без поєднання традиційних методів і новітніх, адже сучасний світ з розвиненими інформаційними технологіями диктує свої правила. Сучасні школярі постійно знаходяться під сильним інформаційним тиском, однак вони дуже часто оволодівають новими суспільними навичками швидше за дорослих. Не завжди це виглядає як позитивні зрушення, адже вплив соціальних мереж може спричинити не тільки психологічні проблеми, а й зниження загального інтелектуального розвитку. Однак цей вплив можна перетворити на чинник, який допоможе у навчанні і оволодінні новими навичками й уміннями. Якщо надати учням можливість отримувати знання з використанням інтерактивних методик, а також з залученням ІКТ і ШІ, то це значно спростить роботу вчителя.

Сучасні діти і підлітки звикли отримувати інформацію в ігровій формі, у вигляді коротких відео, скролінг (постійний перегляд коротких відео і картинок у соцмережах) стає основою взаємодії з соціальними медіа. Це не значить, що уроки треба перетворювати на щось подібне до соціальної мережі, але якщо пропонувати учням нові методи освоєння знань на основі візуального контенту, то це допоможе в навчанні. Методисти стверджують,

що «урок лексикології української мови сьогодні потребує доповнень, зауважень, уточнень і з погляду загальнодидактичного, і щодо методики проведення. В умовах потужних глобалізаційних процесів змінною є сама лексика, тобто той матеріал, що є вихідним, базовим для уроків лексикології. Потребують зауважень питання поєднання традиційних і нетрадиційних підходів до опанування лексичного матеріалу. З одного боку, сучасний учитель не може відмовитися від традиційного навчання лексикології, а з іншого – повинен використовувати інноваційні, оригінальні форми, які допомагають уникнути одноманітності й шаблонності, сприяють ефективності та креативності» [43, с. 77].

Отже, ми запропонували оновлену систему практичних завдань з вивчення лексичних явищ на уроках української мови для 5 і 10 класу, які базуються як на традиційному підході, так і на інноваційному, що дозволить ефективно вивчати лексичні явища на уроках рідної мови і зацікавлювати учнів у пошуковій, творчій, індивідуально орієнтованій діяльності.

ВИСНОВКИ

Розглянувши лексичні явища як об'єкт вивчення на уроках рідної мови у закладах середньої освіти, ми зробили наступні висновки, які відповідають меті і завданням дослідження.

1. З'ясовано сутність і типологію лексичних явищ у сучасній українській мові, які охоплюють цілісну систему лексем, лексичних процесів функцій у словниковому запасі мови. Типологія лексичних явищ базується на походженні, семантиці, стилістичному маркуванні певних лексичних явищ, а також обіймає сферу вживання та функціонування лексем і фразеологічних єдностей.

2. Були схарактеризовані основні засади і періоди дослідження лексичних явищ у вітчизняному мовознавстві. Початки вивчення лексичного складу української мови припадають на XIX століття, коли зароджується українське мовознавство. Це перший етап формування вітчизняної лексикології. Другий етап починається в першу половину XX століття, коли з'явилися фундаментальні розвідки авторства таких провідних учених, як В. Сімович, І. Огієнко, О. Синявський та ін. Це етап ґрунтовного підходу до вивчення різноманітних лексичних явищ української мови і намагання утвердити її самостійність і окремішність, зокрема і щодо лексичного складу. Третій етап у розвитку лексикології – це друга половина XX століття, коли значно розширилися сфери вивчення лексики завдяки залученню нової методології (структурна лінгвістика, семантика, стилістика та лексикографія). Наступний період почався з відновленням Незалежності, коли у мовознавстві загалом і лексикології зокрема виник інтерес до призабутих чи заборонених тем і методів. Це вплинуло і на розробку нових методик викладання лексики у середній школі. Сучасний етап характеризується зверненням до досягнень когнітивної лінгвістики, зокрема до таких напрямків, як вивчення національної мовної картини світу,

лексичних засобів вираження ментальних концептів, культурно зумовленої семантики.

3. Визначено мету й завдання вивчення курсу лексикології в шкільному курсі рідної мови. Мета полягає у формуванні мовної особистості, у розвитку семантичного бачення та уміння будувати семантичні зв'язки між словами, а також усвідомлення лексичного багатства рідної мови. Завданнями вивчення лексичних явищ у школі є формування мовної культури учнів, розвиток їхніх мовленнєвих умінь і навичок у практиці спілкування, усвідомленого засвоєння і застосування різноманітної лексики слів у певних комунікативних ситуаціях. Вивчення лексикології допоможе школярам не тільки збагатити власний лексикон, а й розвинути мовну компетентність.

4. Були проаналізовані основні теоретичні положення з лексикології, які подаються у шкільних підручниках. Шкільна програма передбачає вивчення лексичних явищ у два етапи, у 5 класі і 10 класі, зокрема розгляд таких понять, як лексичне значення (однозначне чи багатозначне), омоніми з їхніми типами та відмінністю від багатозначності, пароніми як джерело помилок із класифікацією на однокореневі та різнокореневі, синоніми з рядами, домінантою та типами (семантичні, стилістичні), антоніми з утворенням, стилістичними фігурами (антитеза, оксиморон) та близькими явищами, фразеологізми як сталі вирази з культурним навантаженням та класифікацією за функцією. Ми акцентували увагу на цілях і завданнях вивчення різноманітних лексичних явищ на уроках української мови, також означено мету і завдання, прогнозовані результати засвоєння учнями тих чи інших лексикологічних понять і їх застосування на практиці.

5. Проаналізована типова система вправ і завдань для опрацювання лексичних явищ на уроках рідної мови. Це дозволило з'ясувати, що такі вправи поєднують репродуктивні та творчі форми, включають складання текстів, аналіз помилок, орфографію, що активізує запас, розвиває креативність і чутливість до норм. Однак сучасні умови і вплив

інформаційних технологій вимагає використання на уроках вивчення лексичних явищ у школі поєднати традиційні й інноваційні підходи.

6. Запропоновано оновлену методику вивчення лексичних явищ у ЗЗСО на основі всебічного аналізу традиційних методик, зокрема сформульовано пропозиції щодо перетворення теоретичного матеріалу з лексикології на практичний, а також розроблено оновлену систему вправ з оцінкою її результативності в шкільному курсі української мови.

Ключовою ціллю нової системи вправ і завдань стала адаптація методів вивчення лексичних явищ до компетентнісного підходу з урахуванням актуальних проблем: звуження словникового запасу школярів під впливом соціальних медіа, втрата культури читання та глобалізаційні тенденції у мові. Пропонована методика гармонійно поєднує перевірені традиції з інноваціями, з переведенням знань у навички та компетентності, що повністю відповідає духу Нової української школи.

Практичні вправи та завдання орієнтовані на розширення словника, активізацію лексики, розвиток мовного чуття й патріотичне виховання через рідне слово. Завдання розроблені для 5-го та 10-го класів відповідно до чинних шкільних програм. Для наочності традиційні підходи представлені на матеріалі 5-го класу, інноваційні з елементами ІКТ та комунікативної методики – на матеріалі 10-го.

7. Результативність методики забезпечується компетентнісним підходом, який формує мовну особистість, комунікативні вміння, soft skills для соціальної взаємодії, творче мислення та групову роботу. Традиційні вправи (конструктивні, творчі, синтетичний аналіз) доповнюються інтерактивними (ігри, квести, цифрові інструменти), що підтримує інтерес, усуває шаблонність і робить закріплення матеріалу живим. Функційно-комунікативні принципи (ігрові ситуації, суб'єкт-суб'єктна взаємодія, радість від процесу засвоєння знань) орієнтують навчання на реальну практику та збагачення лексичного запасу школярів.

Ефективність цього методичного підходу до вивчення лексичних явищ підтверджується прискоренням навчання, зняттям бар'єрів у сприйнятті теорії та лексичних явищ, переходом до вільного використання їх у власному мовленні.

Отже, оновлена методика створює системне, мотивоване вивчення лексики, перетворюючи теорію на практичні компетентності. Вона відповідає сучасним стандартам, виховує впевнених мовців, любов і повагу до рідного слова, сприяє всебічному розвитку мовної особистості школярів. Також зроблені висновки про те, що для впровадження цієї методики необхідна підготовка вчителів до роботи з ІКТ та ШІ, а також емпірична апробація запропонованих методичних інновацій у школах.

Попри великий інтерес педагогів, методистів, лінгвістів, учителів-практиків, проблема вивчення лексичних явищ у шкільному курсі рідної мови і формування інноваційних методичних підходів до ознайомлення з лексикологічними поняттями у школі залишається доволі актуальною і потребує подальшого ретельного дослідження.

Перелік джерел посилання

1. Андрощук О. С. Методика навчання української мови: магістерська робота. Криворізький державний педагогічний університет, 2023. 112 с. URL: https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/8004/1/АНДРОЩУК%20О.С._МАГІСТЕРСЬКА%20РОБОТА_2023.pdf (дата звернення: 15.09.2025).
2. Бакум З. П. Теоретико-методичні засади навчання фонетики української мови в гімназії : монографія. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2008. 338 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навч.-метод. видання. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
4. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади : навч.-метод. видання. Київ : Либідь, 2003. 344 с.
5. Биндіна Т. В., Костенко О. К. Роль теоретичних знань із лексикології у збагаченні мовлення молодших школярів. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. Серія: Педагогічні науки. 2022. Вип. 1. С. 152–158.
6. Біляєв О. Зміст уроку мови. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 4. С. 2–6.
7. Біляєв О. Лінгводидактика української мови : навчально-методичний посібник. Київ : Генеза, 2005. 180 с.
8. Біляєв О. Методика мови як наука. URL : https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2025/05/Bilyaev_O.Language_Methodology_as_a_Science.pdf (дата звернення: 31.10.2025).

9. Бодик О. П., Рудакова Т. М. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Київ : Центр навчальної літератури, 2017. 416 с.
10. Бондар В. І. Дидактика. Київ : Либідь, 2005. 264 с.
11. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія: навч. Посібник. Київ : Академія, 2006. 367 с.
12. Боринштейн Є. Соціокультурні особливості мовної особистості. *Соціальна психологія*. 2004. № 5 (7). С. 63–72.
13. Варзацька Л., Кратасюк Л. Інтерактивні технології в системі особистісно-зорієнтованої освіти. *Дивослово*. 2006. № 4. С. 15–25.
14. Вашуленко М. Українська мова і мовлення в початковій школі : методичний посібник Київ : Освіта, 2006. 268 с.
15. Ващенко Г. Загальні методи навчання : підручник для педагогів. Київ : Українська видавнича спілка, 1997. 441 с.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови /уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ, 2001. 1440 с.
17. Вивчення лексикології в ПТНЗ: з досвіду роботи. *На Урок*. 2020. URL: <https://naurok.com.ua/z-dosvidu-roboti-vivchennya-leksikologi-v-ptnz-105686.html> (дата звернення: 20.05.2025).
18. Власова О. І. Педагогічна психологія : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2005. 400 с.
19. Глазова О. П. Українська мова : підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Освіта, 2018. 256 с.
20. Голуб Н. Б. Методика навчання української мови в основній школі. Київ : Генеза, 2013. 320 с.
21. Городецька А. Інноваційні методи вивчення лексичних явищ у шкільному курсі рідної мови. *Діє_Слово* : збірник наукових соціогуманітарних праць. Умань, 2024. Вип. 2. С. 31–37.

22. Городецька А. Модернізація навчального матеріалу з лексикології в контексті НУШ. *Славістичні студії: лінгвістика, літературознавство, дидактика* : збірник наукових праць. Хмельницький, 2025. Вип. 18. С. 42–48.
23. Городецька А. Особливості вивчення лексичних явищ у закладах загальної середньої освіти. *Поділля. Філологічні студії*. Хмельницький, 2025 Вип. 17. Том 1. С. 48–55.
24. Горошкіна О. М. Теорія і практика навчання української мови в старших класах. Харків : Основа, 2012. 171 с.
25. Грінчук О. Методика вивчення будови слова та словотвору. *Навчально-методичний портал*. 2012. URL: https://grinch-home.at.ua/publ/metodika_navchannja_ukrajinskoji_movi/teoretichnij_material/metodika_vivchennja_budovi_slova_ta_slovotvoru/57-1-0-207 (дата звернення: 22.09.2025).
26. Громко Т. Методика вивчення діалектної лексики в школі. *Наукові записки* [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Сер. : Філологічні науки. 2008. Вип. 80. С. 271–280. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2008_80_38 (дата звернення: 29.10.2025).
27. Дишлева С. Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) та їх роль в освітньому процесі. URL: <https://osvita.ua/school/method/technol/6804/> (дата звернення: 31.10.2025).
28. Жижома О. О. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фразеологія : навч. посібник. Маріуполь, 2017. 180 с.
29. Катериняк М. П. Сучасні методи навчання в закладах освіти. *Актуальні питання сучасної науки*: зб. наук. праць III всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Бережани, 6 квітня 2020 р.). Бережани : ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний коледж», 2020. С. 194–204.

30. Ковалько В. В. Використання інструментів доповненої та віртуальної реальності в закладах загальної середньої освіти в контексті змішаного навчання. *Актуальні проблеми сучасної педагогічної освіти*. 2022. 3(1). С. 45–52.
31. Козачук Г. О., Макарець Ю. С. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : навч. посіб. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. 191 с.
32. Концепція «Нова українська школа». Київ : МОН України, 2016. 40 с.
33. Кучеренко І. А. Лінгводидактичні принципи організації сучасного уроку української мови. *Наукові записки* [Національного університету «Острозька академія»]. Серія : Філологічна. 2012. Вип. 31. С. 182–185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2012_31_52 (дата звернення: 28.10.2025).
34. Кучерук О. А. Перспективні технології навчання в шкільному курсі української мови. Житомир : Вид. Житомирського держ. ун. ім. І. Франка, 2016. С. 182.
35. Кучерук О. А. Формування лексичної компетентності учнів засобами комп'ютерних ігор у навчанні української мови. *Лексична компетентність: гра* ІКТ. 2018. С. 47–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2018_63_1_7 (дата звернення: 25.09.2025).
36. Лавер О. В. Інноваційні процеси у сфері української лексики в сучасній академічній та шкільній освіті: методичний посібник для студентів другого (магістерського) рівня вищої освіти філологічного факультету. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2024. С. 107.
37. Лисогор Л., Берендєєв С., Косенчук Ю. Використання електронних освітніх матеріалів у освітньому процесі: сучасні підходи і технології Нової української школи. Вип. 1 : Навч.-метод. посібник. Київ, 2023. 117 с.

38. Марієнко М. В., Сухих А. О. Моделювання використання доповненої та віртуальної реальності у змішаному навчанні в закладах загальної середньої освіти. *Наукові записки Уманського державного педагогічного університету*. 2021. С. 12–18.

39. Мариненко І. О. Лексикологія української мови: практикум. Київ, 2017. 172 с. URL: <http://labs.journ.knu.ua/mova/wp-content/uploads/2020/09/Iryna-arynenko-LEKSYKOLOHIYA-UKRAYINS-KOYI-MOVY-PRAKTYKUM.pdf> (дата звернення: 29.09.2025).

40. Методика навчання української мови у закладах загальної середньої освіти (профільний рівень): навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти ОС «Магістр». Укладачі Т. В. Григоренко, В. О. Коваль, К. А. Маслюк. Умань, 2023. 308 с.

41. Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах. Пентилюк М. І., Окунович Т. Г.; за ред. М. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2005. 400 с.

42. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Полторацька А. Я., Сафонов Ю. М., Нестеренко Н. В.). URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2024/Model.navch.prohr.5-9.klas-2024/Mod.navch.prohr.menshyn-2024/18-11-2024/ukrayinska-mova-5-9-kl-poltoratska-ta-in-18-11-2024.pdf> (дата звернення: 29.10.2025).

43. Мойсієнко А. К., Бас-Кононенко О. В., Берковець В. В. та ін. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика: підручник / за ред. А. К. Мойсієнка. Київ: Знання, 2013. 340 с.

44. Мороз О. А. Постельняк Л. Р. Урок лексикології української мови в сучасній школі: традиційний та інноваційний підходи. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 30(2). С. 76-80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/innped_2020_30%282%29__16 (дата звернення: 29.10.2025).

45. Нові слова та значення : словник / Укл.: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. Київ Довіра, 2009. 271 с.
46. Олійник І. С., Іваненко В. К., Рожило Л. П., Скорик О. С. Методика викладання української мови в середній школі. Київ : Вища школа, 1989. 309 с.
47. Особливості вивчення лексикології. *Studfile*. 2019. URL : <https://studfile.net/preview/5081999/page:17/> (дата звернення: 10.09.2025).
48. Остапенко Н. М., Симоненко Т. В., Руденко В. М. Технологія сучасного уроку рідної мови : навч. посібник. Київ : Академія, 2012. 248 с.
49. Паламар С., Науменко М. Штучний інтелект в освіті: використання без порушення принципів академічної чесності. *Освітологічний дискурс*. 2024. Вип. 1(44). С. 68–83.
50. Пентилюк М. І. Методика навчання української мови в середній школі. Київ : Ленвіт, 2012. 364 с.
51. Познанська В. Д. Лексикологія сучасної української мови: Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія: навч. Посібник. Вінниця : ДонНУ, 2016. 122 с.
52. Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови. Київ : Довіра, 2008. 482 с.
53. Різників О. Одноримки. Словник омонімів та схожослів. Вид. 2-ге, доп. і перероб. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. 408 с.
54. Рудюк Т. В. Теоретико-методичні засади формування ключових компетентностей учнів 10–11 класів закладів загальної середньої освіти (профільний рівень) у процесі навчання лексикології української мови (на матеріалі родинної лексики). Київ, 2021. 415 с. URL: [https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/37156/1/Дисертація_Рудюк_edited%20\(3\)-конвертирован%20\(2\).pdf](https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/37156/1/Дисертація_Рудюк_edited%20(3)-конвертирован%20(2).pdf) (дата звернення: 26.09.2025).
55. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля. Київ, 2010. 844 с.

56. Сідун Л. Компетентнісний підхід як чинник якісної вищої освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2011. Вип. 20. С. 133–136.
57. Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. 4-те вид. Київ : Довіра, 2008. 349 с.
58. Сукмановська А. Методика вивчення лексикології в основній школі. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/18192/1/100_Sukmanovska.pdf (дата звернення: 29.10.2025).
59. Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ: навч. посіб. / М. Я. Плющ, О. І. Леута, Н. П. Гальона. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Вища школа, 2003. 287 с.
60. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія: навч. посіб. для студентів галузі знань 01 Освіта спец. 014. Середня освіта (Українська мова та література) / уклад.: Н. В. Павлик. В. О. Юносова. Мелітополь : Вид. будинок Мелітоп. міськ. друк., 2018. 228 с.
61. Сучасна українська літературна мова: підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; за ред. М. Я. Плющ. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Вища школа, 2000. 430 с.
62. Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. Київ : Либідь, 2008. 488 с.
63. Скуратівський Л. В. Українська мова і культура в освітньому просторі школи. Київ : Педагогічна думка, 2011. 248 с.
64. Тренувальні вправи з теми «Лексикологія». *На Урок*. URL: <https://naurok.com.ua/trenuvalni-vpravi-z-temi-leksikologiya-136611.html> (дата звернення: 29.08.2025).
65. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посібник. Київ : Знання, 2007. 494 с.

66. Українська мова для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання 10–11 класи. РІВЕНЬ СТАНДАРТУ. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 29.10.2025).
67. Українська мова : Енциклопедія. Київ, 2000. С. 210–211, 704.
68. Універсальний словник української лексики: Синоніми, антоніми, омоніми / Укл. Нечволод Л. І., Бездітко В. І., Парашич В. В. Харків : Торсінг плюс, 2011. 768 с.
69. Фразеологічний словник української мови : В 2-х кн. / За ред. Л. С. Паламарчука. Київ : Наукова думка, 1993.
70. Хеленюк А. В. Використання інтерактивних вправ на уроках української мови у 10–11 класах закладів загальної середньої освіти. Хмельницький, 2024. 79 с. URL: <http://46.63.9.20:88/jspui/handle/123456789/1254> (дата звернення: 22.09.2025).
71. Хижняк І., Пурис Г. Діагностика розвитку словникового запасу учнів початкової школи. *New Inception*. 2023. № 1–2 (11–12). С. 27–38. URL: <https://doi.org/10.58407/NI.23.1-2.2> (дата звернення: 29.10.2025).
72. Чайка В. М. Основи дидактики: навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2011. 240 с.
73. Шевельов Ю. О. Історична фонологія української мови. Київ : Наукова думка, 1995. 248 с.
74. Шевчук Л. М. Специфіка формування лексичної компетентності школярів у сучасних умовах. *Інститут педагогіки НАПН України*. 2018. С. 1–10. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716025/1/Тези%20Шевчук%20ЛМ.pdf>. (дата звернення: 18.09.2025).
75. Шевчук С. В., Кабиш О. О., Клименко І. В. Сучасна українська літературна мова : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2017. 544 с.